ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Բ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 205

Ադոնց Ն. Գ.
Ա 205 Երկեր. հատ. Բ., Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ / Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը. - Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2006. - 680 էջ + 1 ներդիր:

Նիկողայոս Ադոնցի երկերի երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտական տարբեր հանդեսներում և ժողովածուներում տպագրված հայ հին և նոր գրականության պատմության հարցերին, ինչպես նաև գրական առանձին հուշարձաններին, դեմքերին ու գրականության խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

Ա $\frac{0503020913}{704(02)06}$ 2006

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 5-8084-0779-6

50 anos
1956
2006

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանձնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մադոյան Ա. Գ.,

Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

ՂԵՎՈՆԴ ԵՎ ԽՈՐԵՆԱՑԻ
(Քննություն հայր Ն. Ակինյանի տեսության)
(էջ 323)

Գրված է 1933 թ. Բրյուսելում: Բնագիրը պահվում է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի արխիվում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք» ամսագրում (1933, 11-րդ տարի, № 8, էջ 79-90, № 9, էջ 120-126): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ղևոնդի Պատմության խորագրի հարցը շարունակում է մնալ խնդրական: Պատմության առաջին հրատարակիչ Կ. Շահնազարյանցը այն խորագրել է «Արշավանք արաբաց ի Հայս» (Փարիզ, 1857, նույնը և ֆրանսերեն թարգմանությամբ, Paris, 1856), Ք. Պատկանյանը՝ «Խալիֆների պատմություն» (ռուսերեն թարգմանություն, Ս. Պետերբուրգ, 1862), Ստ. Մալխասյանցը՝ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց» (Ս. Պետերբուրգ, 1887), Ա. Տեր-Ղևոնդյանը (աշխարհաբար թարգմանություն, Երևան, 1982) և Զ. Արզումանյանը (անգլերեն թարգմանություն, Philadelphia, 1982)՝ «Պատմություն»: Կարծում ենք, որ Արոնցի առաջարկած տարբերակը՝ «Վարդապետի Ղեւոնդի ժամանակագիրք տանն Թորգոմայ», արժանի է առավել լուրջ ուշադրության: - էջ 326:

2. Այնուհանդերձ, ուսումնասիրողները շարունակում են մնալ այն կարծիքին, որ Ղևոնդի Պատմության սկիզբը վնասված է (տե՛ս **Ղևոնդ**, Պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1982, էջ 11): - էջ 328:

3. Ակնարկում է Հռոմի կայսր Տրայանոսի կարգադրությամբ, Հայոց թագավոր Պարթամասիրի սպանությունը (114 թ.): - էջ 330:

4. «Ողբ»-ի վերջին լավագույն վերլուծությունը պատկանում է Գ. Խ.

Սարգսյանին (տե՛ս **Գ. Խ. Սարգսյան**, Մովսես Խորենացու ՈՂբը նոր մեկնաբանությամբ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, №1, էջ 119-130): - էջ 341:

5. Այլ կապակցությամբ արդեն նշել ենք, որ Ն. Ադոնցը վերջնական չէր համարում իր այս տեսակետը և գտնում էր, որ ապագայում Խորենացու բնագրի ավելի մանրամասն քննությունը կարող է նոր մեկնաբանությունների ու եզրակացությունների տեղիք տալ: - էջ 351:

ՓՈՔՐ ՍՈԿՐԱՏԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ
(էջ 352)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Սիոն» պաշտոնաթերթում (տե՛ս «Սիոն», 1936, № 10, էջ 300-304): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Թերևս ակնարկում է 1931 թ. Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանի վերաբերյալ «Յառաջ» և մամուլի այլ օրգաններում տպագրված վարկաբեկիչ հոդվածները: Հոդվածներում շեշտվում էր այն հանգամանքը, թե իբր Մեսրոպ սրբազանը խորհրդային գաղտնի ծառայությունների գործակալ է: Հայտնի է, որ այս, ինչպես նաև այլ կեղծ մեղադրանքների հիման վրա, պարսկական իշխանությունները 1931 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մեսրոպ սրբազանին վտարել են Պարսկաստանից, որով թեմը զրկվեց իր բարեխնամ առաջնորդից (տե՛ս «Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության», Գիրք Թ. Խորեն Ա Մուրադբեկյան կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, կազմեց Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1996, էջ 313-315): - էջ 352:

2. Գագիկ II-ի տանուտերության լրիվ բնագիրը («Հարկ եղև մեզ և ի խնդիր») բերել է Սամուել Անեցի (տե՛ս **Սամուել Անեցի**, Ժամանակագրութիւն, էջ 163-178): - էջ 353:

3. Փոքր Սոկրատի բնագրի թարգմանության ժամանակի և հարակից խնդիրների մասին հետաքրքրական են Ներսէս Ակինեանի («Տեղեկութիւնք ի Մեծ և ի Փոքր Սոկրատայ Պատմութիւնս Եկեղեցւոյ», հրատ. Մ. Մինասյան, «Հանդես ամսօրյա», 1983, էջ 369-374), Ն. Ակինյանի («Փոքր Սոկրատ և Մովսես Խորենացի», «Հանդես ամսօրյա», 1948, № 3-6, էջ 173-190), «The Armenian Adaptation of the Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus [commonly known as «the Shorter Socrates»]. Translation of the Armenian Text and Commentary by Robert W. Thomson. Peeters: Hebrew University, Armenian Studies 3» (Leuven-Paris-Sterling, VA 2001), М. Шириниян, Краткая редакция древнеармянского перевода Церковной истории Сократа Схоластика. [«Византийский временник», 43 (1982), стр. 231-241] ուսումնասիրությունները: - էջ 359:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՎ ԽՈՐԵՆԱՑԻ
(Քննություն հայր Ն. Ակինյանի տեսության)

Մեր Պատմահոր բազմաչարչար հարցը դեռ չէ հասել իր վախճանին: Մի բան է պարզված ընդմիշտ, որ Խորենացու անունով հայտնի երկը գրված է 696 թվից հետո: Այս վեր է ամեն կասկածից: Մնում է որոշել **terminus ad quem**:

Պրոֆ. Գր. Խալաթյանց իր նշանավոր աշխատության մեջ՝ «**Հայ Արշակունիք**»[1], շոշափման կետեր է գտել Խորենացու և Ղևոնդի մեջ և կարծիք հայտնել, որ **Որքի** վերջին մասի մռայլ նկարագիրը կրում է Ղևոնդի այն էջերի ազդեցությունը, ուր նկարագրվում է արաբական բռնության ստեղծած անելանելի դրությունը: Ասել է, թե Խորենացին ժամանակով ուշ է նաև, քան Ղևոնդը: Հայ պատմության Հայրը այսպիսով տեղափոխվում է V դարից մինչև IX դար:

Հայր Ակինյան բարի միտք է ունեցել մոտեն ուսումնասիրելու Խորենացու և Ղևոնդի աղերսը, հերքական հարց, որ Խալաթյանց միայն ուրվագծել է, բայց չէ վճռել:

Մխիթարյան միաբանության ականավոր անդամը խոհուն և բեղուն բանասեր է, հեղինակ բազմաթիվ կարևոր գործերի: Բանիմաց հասարակությունն իրավունք ունի հուսալու, որ նրա ամեն մի նոր գործը նոր աղյուս բերե հայ անցյալի ավեր շենքի վերակառուցման: Փուրկոտությունը սակայն մեծապես վնասել է իր այս աշխատության: Հայ բանասիրությունը այն քաջագոտի ուղևորներից չէ, որ վազե առանց հետ ու առաջ նայելու. նրա ուղին անհարթ է, լի խոչերով և պահանջում է համր և ուշիմ քայլեր: Շտապ գրիչը ծնում է ակամայից անհաճո հակասություններ: Կարծել, որ Թովման ծանոթ չէ Ղևոնդի մատյանին[2] և հետո գտնել, որ Թովման իր առաջն ունի Ղևոնդի ժամանակագրությունը (էջ 76, այլև 124)՝ անախորժ է: Ենթադրել, որ Հռիփսիմեն հարս է դառել Արծրունյաց 785-են առաջ (էջ 264), և հաջորդ էջում ասել, թե այդ դեպքը տեղի է ունեցել մոտավորապես 800 թվին (էջ 265) ևս հաճելի չէ: Կամ գովել Ղևոնդի լեզուն որպես ընտիր հայկաբանություն,

---

[1] **Гр. Халатянц**, Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского, ч. II, М., 1903.

[2] **Ն. Ակինյան**, Մովսես Խորենացի և Ղևոնդ Երեց. երկու պատմագիրների նույնության հարցը, Վիեննա, 1931, էջ 51 (այսուհետև մեջբերումները կարվեն տեքստում):

այն հակադրել Խորենացու «կեղծ-դասական դանդաղկոտ եւ դժվարընկալ ոճազիտության, դարրնված հեղինական դպրոցի հետևողությամբ» (էջ 127) և հետո պնդել, որ Ղևոնդն ու Խորենացին նույն անձն են, առավել ևս անախորժ է:

Հայր Ակինյան անպայման այնքան անփույթ չէ որքան շուտափույթ: Գործի ընթացքին է, որ նոր գյուտեր է անում: Նախ՝ մեկնակետ ունենալով Խալաթյանցի ենթադրությունը, հարցը բանասերը հանգում է այն եզրակացության, որ Մոսկվայի գիտնականը սխալվել է, և որ ոչ թե Խորենացին բանաքաղ է Ղևոնդից, այլ **Որդի** բուն հեղինակը Ղևոնդն է: Ապա առաջանալով (ախորժակը սրվում է ոչ միայն ուտելով, այլ գրելով) գալիս է այն հայտնության, որ չէ թե միայն **Որդը**, այլ ամբողջ պատմությունը պատկանում է Ղևոնդի գրչին և «Խորենացի» նրա կեղծանունն է:

Ընթերցողը թերմտանքի մեջ է: Ի՞նչ կարիք կար այս դեպքում այնքան ջանք թափել **Որդի** շուրջը ապացուցանելու, որ **Որդը** սկզբնապես Ղևոնդի մատյանի սեփականությունն է եղել, հետո անցել է Խորենացու գրքին անհայտ ձեռքի միջոցով: Եթե երկու գործերի հեղինակը միևնույն անձն է, իմաստ չկա **Որդը** տեղահան անելու իր ավանդական վայրից և մի գրքից մյուսը փոխանցելու: Ավելորդ աշխատանք չէ՞:

Եվ ինչ որ զարմանալի է, հ. Ակինյան խրախուսված իր գյուտերից, պետք է տեսել մի նոր հոդվածով վիրավորել մեր Պատմահոր սրբազան հիշատակը: Ավելորդ ելևել, խորք բանասիրության:

Եվ հնարավոր է՞, որ մի մատենագիր, երկու գործ ունենալով, երկգլխանի հրեշ հանդիսանա, մի գլուխը արժանի Որմզդի, մյուսը՝ Ահրիմանի, Ղևոնդը գովելի, Ղևոնդը այպանելի միևնույն ժամանակ:

Կուզեինք սակայն հետևել մեր բանասեր բարեկամին հանգրվանե հանգրվան, ինչպես ինքն է անցել, հետևել նրա մտքի և գրչի հաջորդական զարգացման:

Երեք հանգրվան ունի հ. Ակինյանի գործը: Ղևոնդ Երեց, Ղևոնդ և Խորենացու Որդը, Ղևոնդ և Խորենացի:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՑ

Ո՞վ է Ղևոնդ և ի՞նչ գիտենք նրա մասին: Ոչինչ, բացի իր մատյանից:

Հայր Ակինյան աշխատել է ոչնչից ինչ ստեղծել: Եսայի [Ա Եղիպատրուշեցի] կաթողիկոսի մահվան առթիվ Ղևոնդ անվանում է նրան «երանելի, սուրբ եւ ուղիղ հաւատով»[1]:

Այս սովորական բառերի մեջ հ. Ակինյան տեսնում է «հիացախառն, բա-

[1] Ղեւոնդ, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 169:

բնպաշտական արտահայտություն» և բացատրում այնու, որ Ղևոնդ հավանորեն աշակերտել է Եսայիին նրա եպիսկոպոսության ժամանակ Գողթնում: Հնարավոր է գտնում նաև, որ Ղևոնդ Գողթնեցի լիներ և հրահանգված նույն կողմերի մենաստաններից մեջ, թերևս, Մաքենեաց վանքը (էջ 33):

Հայր Ակինյան մոռացել է հիշել, որ նույն պատմագիրը խոսելով առաջին անգամ Եսայիի մասին, անվանում է նրան «կաթողիկոս որոյ անուն էր Եսայիաս»: Մտերմության արտահայտություն չէ բնավ:

Ղևոնդ տեղ է տվել քաղաքական անցքերի մեջ Տրունի իշխաններին, որ Գողթն գավառից էին: Այս ևս ապացույց համարում պատմագրի Գողթնեցի լինելուն:

Այս դեպքում ինչո՞ւ չի հիշել ավելի կարկառուն անձ՝ Գողթնի Սահակ իշխանին, որ մասնակից էր Պարտավի ժողովին Աշոտ և Սմբատ Բագրատունիների հետ: Կամ ինչո՞ւ չպարծենար Վահան Գողթնեցու մարտիրոսությամբ:

«Երանելի» կոչելը մտերմության առանձին նշան չէ: Սահակ կաթողիկոսին ևս այնպես է անվանում («զմարմին երանեալ հայրապետին»[1]):

Եսայի հաջորդի՝ Ստեփանոսի մասին Ղևոնդ ասում է, որ կաշառքով գահ բարձրացավ: Սրանով պատմագիրը, ըստ հ[այր] Ա[կինյանի], իբրև թե զգալ է տալիս, որ իր և Եսայիի միջև մտերմական կապ կա:

Արդարությունը պահանջում է չարատավորել Ստեփանոսի հիշատակը: Նրան նվիրված տողերի մեջ այն չկա, ինչ որ ուզում է տեսնել հ. Ակինյան: Արաբ պաշտոնյան եկեղեցական գույքերի մի մասը գրավեց, ըստ պատմագրին, և մյուս մասը հանձնեց «գատանդապահս, նորին, մինչեւ յաջորդել յաթոռ հայրապետութեանն զՍտեփանոս, որ բազում կաշառօք յաջորդեալ ի հայրապետութեանն յաթոռ վատնեաց զամենայն ինչս եւ ստացուածս, մինչեւ եղեւ թողութիւն զխողից եւ ծառայից եւ պարտուց»[2]:

Ոչ մի կշտամբանք կաթողիկոսի հասցեին: «Մինչեւ յաջորդել զՍտեփանոս» խոսք դարձվածը կարծել է տալիս հ. Ակինյանին, որ հրամանատարը ինքը հաջողեցուց հաջորդել տալ հակառակ այլ թեկնածուների: Այս իմաստով հաջորդել բառը գործ է ածել Խորենացին. «յաջորդէ Խոսրով զՍահակ»[3]: Իսկ Ղևոնդի մոտ նույն բայը ներգործական է և ոչ անցողական (հետ մահվան Գրիգորի յաջորդէ զիշխանութիւնն Աշոտ , գլ. Ե): Ուստի ավելի հավանական է որ խոսք դարձվածը պարզ հունաբանություն է, mechri tou Stephanou diadechesthai, և նշանակում է, մինչև որ հաջորդեց Ստեփանոսը: Արաբ

[1] Ղևոնդ, էջ 30: Ղևոնդ «երանելի» է կոչում և Արծրունի իշխաններին նախքան նրանց մարտիրոսությունը (էջ 164):

[2] Անդ, էջ 170:

[3] Մովսես Խորենացի, Գիրք Գ, գլ. 49:

հրամանատարը ընտրության խառնվելու տեղիք չուներ, նա միայն պահանջել է նորընտիր հայրապետից «կաշառք», իր հավանությունը տալու համար: Կաթողիկոսը ստիպված է եղել ոչ միայն իր ընտրության առթիվ «կաշառք», այլև գյուղերի և՛ ծառաների համար փրկանք տալ:

Լոկ ենթադրություն է դարձյալ, թե Եսայիի մահը և Ստեփանոսի անարժան ընտրությունը, եկեղեցու կողոպուտը «ազդած են խորապես Ղևոնդի նյարդերու վրա և հարկադրած թողուլ հայրենիքը» և անցնել Բյուզանդիա, Ծապուհ Ամատունու զաղթի հետ (էջ 25):

Ո՛չ Ակամսիս և Կող անունների ծանոթությունը և ո՛չ ծովամարտի նկարագրությունը և ո՛չ էլ երկու գրիվ մանանեխի անհեթեթ զրույցը չեն կարող մանանեխի չափ նպաստ բերել այս վարկածին:

Հայր Ակինյան ուզել է Ղևոնդին Կ. Պոլիս տեսնել, որպեսզի Լևոն [III կայսրի] և Օմար [II խալիֆի] թղթակցությունները նրա թարգմանություն համարի, կատարված Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում: Բայց հետո հրաժարվում է այս մտքից և հետևապես Ղևոնդի երթը ևս ավելորդ է հանդիսանում:

Ավելի լավ է խոստովանել, որ պատմագրի կյանքը մեզ անծանոթ է, քան մոլար գիտությամբ կնճռոտել խնդիրը:

Ղևոնդ մի հիշատակ է թողել, այդ իր մատյանն է, շոշափելի և քննելի:

Ինչպե՞ս է կոչվել այս մատյանը և որդյո՞ք հարազատորեն է հասել մեզ:

Պատմագրիս մի ձեռագրի, ինչպես և Ասողիկի և Կիրակոսի հիշատակության հիման վրա հ. Ակինյան փորձում է վերականգնել սկզբնական վերնագիրը: Բայց իսկույն թողնում է այդ փորձը և կանգ առնում Ղևոնդի հիշատակարանի վրա, որ է «Կատարեցաւ վարդապետութիւն(?) Ղեւոնդի վասն ժամանակագրաց տանն Թորգոմայ, ի հրամանէ տեառն Շապհոյ Բագրատունւոյ»:

Այս անգրագետ տողերը չեն պատկանում Ղևոնդին, այլ որևէ գրչի: Անտեղի է վարդապետություն բառը:

Հայր Ակինյան կարծում է, որ բառս հոս գործ է ածված պատմության իմաստով և մի աններելի սխալ է գործում, վկայության կոչելով Ագաթանգեղոսի «զայս պատմեսցուք... **վարդապետութեամբ** Սրբոյն Գրիգորի», որպես թե ընդգծված բառս նշանակեր հանդերձ պատմությամբ:

Ագաթանգեղոսի խոսքը վերաբերում է Գրիգորի վարդապետության, իր գրքի այն մասին, որ կոչվում է «**Վարդապետութիւն** Սրբոյն Գրիգորի»:

Հիշատակարանը աղավաղված է: Պետք է կարդալ թերևս վարդապետի (**և ո՛չ վարդապետություն**), **վասն** բառը ևս անտեղի է. ժամանակագիրք, այսինքն՝ (գիրք ժամանակաց) և ո՛չ վասն ժամանակագրաց: Թերևս բուն հիշատակարանում գրիչը կարդացել է՝ «**Վարդապետի Ղեւոնդի ժամանակագիրք** տանն Թորգոմայ» (1):

Ավելի կարևոր է Ղևոնդի գրքի քերի լինելու խնդիրը:

Հայր Ալիշանի կարծիքով գիրքը կորուստ ունի սկզբից: Որպես թե պակասում է հեղինակի ընծայականը, ուղղված Շապուհ Բագրատունուն: Մխիթար Անեցին, ծանոթ լինելով Ղևոնդին, գիտե անուններ ինչպես Քաղրք, Եման և Շահրիար, որ չկան այժմյան Ղևոնդի մոտ: Ասողիկի «կարկառուն, սակավախոս բառերի մեջ արտահայտած ծանոթությունը Մահմետի շուրջը»[1] առնված է համարում Ղևոնդեն, ուր սակայն չկան այդ բառերը: Ուրեմն Ղևոնդը քերի է (էջ 50):

Այս երեք փաստերից առաջինը համոզիչ չէ, մյուսները սխալ են, անուշադրության վրիպակներ:

Ասողիկ գրել է իր գործը Սարգիս [Ա Սևանցի] կաթողիկոսի պատվերով և ընծայական չունի, այլ հիշում է Սարգսի պատվերի մասին իր վերջաբան հիշատակարանում: Նույնը կարող էր և Ղևոնդի մոտ լինել, ինչպես կարծել է տալիս գրչի հիշատակարանը:

Մխիթար Անեցու հիշատակած անուններից Շահրիարը կապ չունի Ղևոնդի հետ, իսկ Քաղրք և Եման (կարդա Եմրան) իզուր է որոնել նրա մոտ: Մխիթարը առել է խորք անուններն իր հայրենակից Սամուել Անեցուց, որի մոտ նույն անունները հնչում են Քաղրք կամ Քաղարք և Ամրան: Սրանք ոչ այլ ոք են, եթե ոչ Մահմետի անդրանիկ զորավարները՝ Խալիդ և Ամր (Օմար): Անունների խորք տառադարձությունը մատնում է ասորական աղբյուր: Մխիթարի անգետ գրչի տակ նրանք դարձել են Մահմետի նախորդներ, ուստի և հնարավոր է գտել ասել՝ «ի Քաղրքայ մինչեւ յելանելն էին ամք ԼԸ, որպէս եւ Ղեւոնդ պատմագիրն զսոյն վկայէ»[2]:

Ղևոնդին նայում է միմիայն տարեթիվը՝ ԼԸ, մնացածը քաղված է Սամուել Անեցուց:

Չախորդ է նաև Ասողիկի կոչումը: Նրա «կարկառուն բառերը» (էջ 118) պատկանում են Սեբեոսին[3], և ինչ որ առնված է Սեբեոսից, իրոք կա այժմյան Ղևոնդի մոտ:

Ղևոնդ շարունակել է Սեբեոսի գործը և պետք չուներ անդրադառնալու Մահմետի անձին, ինչ որ արդեն հայտնի էր իր նախորդից: Ղևոնդի գրքի առաջին բառերը սխալ են հասկացված: «Նախ և առաջին որք եւ Ամիր-ալմումնիք անուանեցան»՝ վերնագիր է առաջին գլխին: Գերադասելի է կարդալ նախ և առաջինք և համարել մի բառ, քան ուղղել նախիշխանք կամ նախապարոք, ինչպես անում է հ. Ալիշան:

[1] Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 118:

[2] Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 44:

[3] Սեբեոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 104:

Պատմագիրը ցպատակ ունի պատմելու առաջիններին մասին, որոնք կոչվում էին նաև ամիր-ալ-մումնիք:

Գիտենք, որ այդ տիտղոսը ընդունեց առաջին անգամ Օմարը: Ղևոնդ ուրեմն իրավունք ունի չխոսելու Մահմետի և Արուբաքրի մասին: Սրանց և երկու հաջորդների՝ Ամրի և Օթմանի իշխանությունը ի մի է ամփոփում ընթացս 38 տարվան, սկսած Հերակլի տասներեքերորդ տարուց մինչև Մուավիայի համբարձումը: Հերակլ գահ բարձրացավ 610 թվի վերջերը, իսկ Մուավիան 661 թվի սկիզբը: Ուստի Ղևոնդ հաշվում է Հերակլի 11-րդ տարին 622 (և ոչ 621) և մինչև 660 գումարում է ուղիղ 38 տարի: «Զի (զի ամ) կալեալ զիշխանութիւնն Մահմետ մեռանի, յետ այնորիկ փոխանորդէ զիշխանութիւն Մահմետի Արուբաքր եւ Ամր եւ Օթման, ամս ԼԸ»[1]:

Փակագծի մեջ առածը հարազատ չենք համարում: Մահմետ քսան տարի չէ իշխել, այլ տասը՝ 622-632: Պատմագիրը չի նշանակում Մահմետի երեք հաջորդների իշխանության տարիներն առանձին առանձին: Կարելի է իրավամբ կասկածել, որ Մահմետին տրված քսան տարին իրեն չեն պատկանում: Գուցե ծագել է սխալ ընթերցումից, սկզբի զի մակբայի պատահական կրկնությունից: Եթե կարդանք՝ «զի կալեալ զիշխանութիւնն Մահմետ մեռանի, յետայնորիկ փոխանորդէ... ամս ԼԸ». և այս երեսուն և ութ տարվան մեջ հաշվենք և Մահմետի իշխանության տարիները, կստանանք ստույգ տեղեկություն:

Ղևոնդի բնագրի պատահական կրկնագրությունից առաջացած սխալը հին է և մոլորեցրել է հետագա պատմագիրներին:

Մահմետի և Արուբաքրի վրա խոսել զանց է անում պատմագիրը նաև այն պատճառով, ինչպես ինքն է բացատրում, որ քանի Հերակլ կայսրը կենդանի էր, արաբները չկարողացան սփռել իրենց ասպատակը: Բուն աշխարհակալությունը սկսվեց Օմարի և Օսմանի, առաջին ամիր-ալ-մումնիների օրով, ուստի և սրանց շուրջն է բոլորում իր խոսքը: Պատմում է ինչ որ գիտե Սեբեոսից, ինչ ինչ տարբերությամբ առաջին երեք գլուխներում: Տպագրի այս գլուխները կազմում են Ղևոնդի մատյանի առաջին գլուխը և մի տեսակ նախաբանություն է իր իսկական երկի, որ սկսվում է Մուավիայի իշխանությունից, այսինքն՝ այն տեղից, ուր վերջանում է Սեբեոսի պատմությունը:

Այսպիսով Ղևոնդի գիրքը կորուստ չունի սկզբից, հակառակ հ. Ակինյանի և ուրիշների կարծիքին (2): Իսկ կազմը արդյո՞ք փոփոխության է ենթարկված: Հայր Ակինյան կարծում է, որ ԺԹ և Ի գլուխներն իրենց տեղը չեն: Եռևառաջության պատճառը որպես թե Լևոնի և Օմարի թղթերն են:

---

[1] Ղևոնդ, էջ 3:

Տեսանք, որ հ. Ակինյան Ղևոնդին տարավ Կ. Պոլիս, տարավ, որպեսզի թարգմանել տա նրան այս թղթերը հունարենից հայերեն: Հետո, հրաժարվում է այս ենթադրությունից և ընկնում մի ուրիշ մոլորության մեջ, կարծելով որ թղթերը Ղևոնդի երկի հարազատ մասը չեն կազմում, այլ ներմուծված են մի ուրիշ և անհայտ անձի կողմից: Այս եկամուտ տարրը ներս մտնելով պատճառ է եղել գլուխների սկզբնական դասավորության խանգարման:

Նախ՝ ԺԹ և Ի գլուխները ճիշտ իրենց տեղն են: Ահա ինչու: Այստեղ պատմվում է Օմարի արշավանքը և Կ. Պոլսի պաշարումը: Ղևոնդ օգտվել է միայն վավերական աղբյուրից, ուր պատմական նշանավոր դեպքի լոկ ստվերն է մնացել: Շինծու և անճաշակ նամակները Սուլիմի և կայսեր հորինված են ոչ թե Ղևոնդի կողմեն, այլ առնված են նույն պղտոր աղբյուրից, ուր պաշարման տարեթիվը ինչպես և ժամանակակից ամիրապետի անունը արդեն մոռացված են եղել:

Ոչ մի երաշխիք չունինք, որ Ղևոնդ գիտեր, թե իր պատմածը վերաբերում է Օմարի իշխանության: Արշավանքի հերոսը Սուլիմն է, ամիրապետի եղբայրը: Լևոն կայսրը, որի անունը հիշվում է, թագավորել է 717-741, երբ Սուլիմ ասպարեզի վրա էր: Ղևոնդ իրավունք ուներ զետեղելու ԺԹ և Ի գլուխները Սուլիմի վերջին օրերին, քանի որ պատմությունը վերջանում է հետևյալ նշանակալից խոսքերով. «Եւ յետ այսորիկ գնաց ի տուն իւր, եւ ոչ էարկ սուր ընդ մէջ իւր մինչեւ ցօր մահուան իւրոյ»[1]:

Խոսքը Սուլիմի մասին է. ուրեմն Կ. Պոլսի անհաջող պաշարումից հետո Սուլիմ այլևս անգործության դատապարտվեց մինչև իր մահը: Բնական է, կարծել, որ այս խոսքերից հետո Ղևոնդ չէր կարող նորեն դառնալ Սուլիմի այն արշավանքներին, որոնց մասին խոսում է ԺԹ գլխում: Պարզ է ուրեմն, որ ԺԹ և Ի գլուխները իրենց պատշաճ տեղն են և հիմ չկա դնելու ԺԸ-ից առաջ հակառակ պատմագրի ունեցած ծանոթության:

Անընդունելի են հ. Ակինյանի առարկությունները Լևոնի և Օմարի թղթակցության դեմ:

Ղևոնդի տեղեկությամբ Օմարը «ազնուականազոյն քան զամենայն արս ազգատոհմին իւրոյ: Սա արար դարձ գերութեանն, զոր գերեաց Մահմետ յաշխարհէս հայոց յետ այրելոյն զնախարարս աշխարհիս»[2]: Հայր Ակինյան գիտե, որ Օմար թշնամի էր քրիստոնեության և շարունակող Կ. Պոլսի պաշարման: Նրա կարծիքով Ղևոնդ չէր կարող գովաբանել այսպիսի մարդու: Այնուհետև Օմարին վերագրվում է գերիների դարձը, մինչդեռ

[1] Ղևոնդ, էջ 112:

[2] Անդ, էջ 42:

Ղևոնդ նախընթաց գլխում Մահմետ զորավարի մասին խոսելիս չի հիշում, որ գերություն է հանել հայ երկրից:

Այստեղից հետևցնում է հ. Ակինյան, որ ո՛չ գովասանական խոսքերը Օմարի հասցեին և ո՛չ նրան վերագրած թուղթը աղերս չունին Ղևոնդի մատյանի հետ և համարելու են անհարազատ հավելումներ: Անհայտ ձեռքը որպես թե խարդախել է Ղևոնդի բուն տողերը, ուր պատմելիս է եղել Օմարի մուսուլման բարեմասնությունների մասին և փոխել նրա «բարի համբավը ի նպաստ քրիստոնեության»:

Դժվար չէ քանդել ենթադրության այս բարդ ցանցը: Պետք չկա նկատելու, որ Օմար կարող էր հրեշ լինել ուրիշների նկատմամբ, բայց բարի դեպի հայերը: Ներոնը մեծ ոճրագործ էր, բայց ազնիվ վարմունք ցույց տվեց հայերի հանդեպ, խաղաղացրեց մեր երկիրը և Արշակունյաց հարստության հիմք դրեց Հայաստանում: Ընդհակառակը, Տրայանոս կայսրը հռովմեական նահանչավոր փառքերից մեկն է, բայց գարշելի անձն հայ պատմության տեսակետից: Նենգորեն իր մոտ կանչեց հայ թագավորին և սպանել տվեց արտակարգ տմարդությամբ (3):

Նույնը և Օմարի նկատմամբ: Հավանական է, որ ջերմեռանդ մուսուլման Օմարը, ձեռնարկելով խոշոր արշավանք դեպի կայսերական մայրաքաղաքը, խոհեմություն է համարել մեղմ քաղաքականությամբ շահել հայերի տրամադրությունը և ապահովել իր թիկունքը: Սակայն, խնդիրն այս չէ:

Ղևոնդ շատ լավ գիտե, որ Օմար «ցուցանէր եւ առ իւրային ազգն մտերմութիւն լաւագոյն քան զառաջինսն, որ նախ քան զնա իշխանքն էին»:

Ղևոնդ նորեն անդրադառնում է ԺԵ գլխում Օմարի «բարեխառնութեան եւ բարեմտութեան առ ազգս քրիստոնէից», որով ի նկատի ունի առավելապես հայերին, ինչպես ինքը հարում է՝ «որպէս նախ քան զայս պատմեցաք, գերեաց գերադարձ առնէր»[1]:

Հայր Ակինյանի ուշադրությունից սպրդել է այն կարևոր հանգամանքը, որ մեր պատմագիրը Օմարի բարեմտության մասին խոսում է ոչ միայն այն գլուխներում, որ երկրայական են թվում հ. Ակինյանին, այլև ԺԷ գլխում որ կասկածից դուրս է: Հիշամի վրա խոսելիս Ղևոնդ ասում է, որ նոր աշխարհակալը անել տվեց և հարկերը ծանրացուց «որպէս թէ դժուարելով ընդ բարեմտութիւնն Օմարայ, եթէ անիրաւութեամբ ծախեաց զմթերս գանձուցն»[2]:

Դարձյալ հ. Ակինյան ուշադիր չէ եղել, որ Օմարի քաղաքականության մասին նման նպաստավոր տեղեկություն ունինք մի ուրիշ հայ աղբյուրից,

---

[1] Ղևոնդ, էջ 3:

[2] Անդ, էջ 101:

Վահան Գողթնեցու վկայաբանությունից. «Եւ իբրեւ նստաւ Ոմառ ի գլխաւորութիւն տաճկաց, արկ ի սիրտ նորա սատանայ յիշել զանիրաւութիւնն որ առ Հայս հրաման տայր ժողովել զզերեալն մեծաւ պնդութեամբ եւ ի ժողովելն արձակեաց զամենեսեան»[1]:

Սրանով վերանում է միանգամայն հ. Ակինյանի տարակույսը գրության վերաբերյալ: Վերջապես Ասողիկը գիտե Ղևոնդի մատյանը այն ձևով ինչպես հասել է մեզ և Մսլիմի արշավանքը դնում է Հիշամի օրով, ուրեմն համաձայն Ղևոնդի բնագրի[2]:

Ակներև է, որ Ղևոնդի մոտ գլուխների կարգը խանգարված չէ և Օմարի ու Լևոնի թղթերը պատկանում են բուն բնագրին:

Այլ խնդիր է, թե որքան արժանահավատ են այդ թղթերը պատմականորեն: Անպայման անվավերական գրություններ են: Լևոն և Օմար, ավելի ճիշտ Մսլիմ ունեցել են գրագրություն, բայց քաղաքական և ոչ կրոնական նյութի շուրջ: Ուշագրավ է Լևոնի թղթի այն կետը, ուր խոստովանում է թե՝ «բազում անգամ գրեցաք առ քեզ, արդեօք թէեւ այլ հաստանիցէ գրել, այլ վասն աշխարհական իրաց, եւ ոչ վասն աստուածային իրողութեանց»[3]:

Եվ այս ստույգ է: Թեոփանեսի վկայությունը, որ Օմար դավանաբանական թուղթ է գրել Լևոն կայսրին ոչինչ չի հաստատում: Թեոփանեսը վանական էր, ժամանակակից Ղևոնդին և ավելի քննական միտք չէր քան հայ պատմագիրը: Նա ևս հավատ է ընծայել իր ժամանակ շրջող լուրերին և թղթին: Լևոնի թուղթը պետք ունի հատուկ քննության, երևան հանելու հնարավոր հավելումները ընդդեմ Ղևոնդի: Օմարի և Լևոնի թղթերի զուգադրությունը ցույց է տալիս, որ հավելումներ եղել են, մի խնդիր, որ մեր նյութից դուրս է:

Լևոնի թղթի մեջ ասված է, որ Մահմետի երևումից անցել է «հարիւր ամ փոքր ինչ աւելի կամ պակաս»[4]: Ենթադրվում է, որ թուղթը գրված է Կ. Պոլսի պաշարման ժամանակ՝ 717 թվին, ուրեմն իրավ հարյուր տարի հետո Մահմետից, 622 թվից: Մի քանի էջ ստորև նույն թուղթը հաշվում է «ութ հարիւր ամք փոքր ինչ պակաս կամ աւելի, յորմէ հետէ Քրիստոս երեւեցաւ»[5]: Հետևապես թուղթը գրված պիտի լինի ութ հարյուր թվականի շուրջը:

1 «Սոփերք Հայկականք», հատ. 13, էջ 20:

2 Ասողիկ, էջ 128:

3 Ղևոնդ, էջ 46:

4 Անդ, էջ 60:

5 Անդ, էջ 61:

Ղևոնդի պատմությունը ընդգրկած լինելով այդ թուղթը, գրված պետք է լինի ոչ առաջ քան նույն ութ հարյուր թվականը:

Սակայն, Ղևոնդի պատմվածքի թելը կտրվում է 788 թվի մոտերը:

Ե՞րբ է գրել Ղևոնդ իր պատմությունը:

Հայր Ակինյան կարծում է, որ Ղևոնդ շարադրել է իր գործը երկու նվագով: Առաջին անգամ գրել է սկզբեն մինչև ԼԳ գլուխը, հավանորեն 775 թվի ապստամբությունից առաջ: Ապա ավելացրել է վերջին մասը մերձ 790 թվականի: Լեզվի և ոճի տարբերություն կա որպես թե այս երկու մասերի մեջ:

Սակայն, մենք գտնում ենք, որ ԼԳ և ԼԴ գլուխները դժվար է միմյանցից անջատել: Նկարագրելով երկրի ծանր կացությունը, Ղևոնդ ավելացնում է, որ աղետն այնքան մեծ էր, որ անկարող է գրի առնել. «Պատմել ոչ կարեմք զաղէտիցն պատմութիւն»: Սրանով պատմագիրը որպես թե վերջակետ է դնում, գրիչը վայր դնում որ հետո նորեն վեր առնի 15-20 տարի անցնելուց հետո:

Մենք վերջակետ չենք տեսնում, այլ փոխանցում, պատմելու ապստամբական շարժումը որպես անմիջական և անխուսափելի հետևանք անպատմելի բռնության: Ուրիշ հանգամանք: Ղևոնդ սովորաբար նշանակում է ամիրապետի անունը և տարին և ապա արձանագրում անցքերը: Աբդլայի անունը և իշխանության քսան և երկու տարին տպագրի մեջ կցած է սխալմամբ ԻԸ գլխին, մինչդեռ պատկանում է հաջորդ ԻԹ. գլխին: Նրա կառավարությունը (754-775) ընդգրկում է ԻԹ գլխից մինչև ԼԷ գլուխը, և ուրեմն ԼԳ և ԼԴ գլուխները գրված են միաժամանակ և 775 թվից հետո:

Սրանով երկնվագ գրության հարցը, ջնջվում է:

Հայր Ակինյան նկատել է այս ծանր պարագան և փոխանակ սքափվելու և հրաժարելու իր ենթադրությունից, շտապում է խուչընդոտը վերացնել մի նոր ենթադրությամբ, այն է, որ Աբդլայի քսան և երկու տարին հետո է ավելցրած: Այս արդեն նշանակում է չարաչրկել կասկածելու իրավունքը: Եվ ինչո՞ւ են այս բռնազբոսումները:

Հայր Ակինյան ձեռնարկել է Ղևոնդի ուսումնասիրության հատուկ նպատակով:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՎ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՈՂԲԸ

Բանասրկուն մի օտարոտի միտք է ներշնչել մեր պատվական հոր, թե Խորենացու հռչակավոր Ողբը Ղևոնդի գործն է, զետեղված նախապես իր պատմության ԼԳ գլխից հետո, որպես վերջաբանություն առաջին նվագով գրված բաժնին: Հետագայում, 15-20 տարուց, երբ Ղևոնդ երկրորդ նվագով շարունակել է իր գործը մինչև 788 թվականը, պատշաճ է համարել հանել Ողբը իր տեղից և դնել ավելացրած մասի վերջը և նրանով կնքել իր մատյանը (էջ 155-157):

Այնուհետև մի անհայտ անձ, շարունակում է հ. Ակինյան, դատելով որ Ողբը շատ ավելի հարմար է Խորենացու մեծ գործին որպես ավարտաբանություն, գողացել է Ողբը Ղևոնդից և նվեր բերել մեր Քերթողահոր, ոչ առանց ինչ ինչ փոփոխությանց (էջ 158):

Հայր Ակինյանի կարծիքով, Ղևոնդ զգայուն մատենագիր է և չէր կարող գրիչը վայր դնել առանց վերջին հրաժեշտի խոսք ասելու իր ընթերցողներին (էջ 54), իսկ Խորենացին կարող է՞ր: Խորենացու «գեղեցկահյուս պատմության» որպես թե սազ չի գալիս Ողբի նման «ցավագար ավարտաբանություն» (էջ 158):

Սակայն, նման խորհրդածությունները չեն որ պղտորել են մեր բանասերի միտքը: Նրա հիմնակետը Ողբի վերջին կտորն է, ուր ողբերգուին թվում է, թե տարերքն անգամ փոխել է իր բնությունը, գարունը երաշտացել է, ամառը՝ անձրևահույզ, աշունը՝ ձմեռնացել է, ձմեռը՝ սաստկասառույց, մրրկալից. անպակաս՝ հողմեր, կարկուտ, կայծակ, անբերրություն, անանձնություն, սասանմունք, դղրդմունք: Հայր Ակինյան այն կարծիքին է, որ բնության այս նկարագիրը հռետորական չափազանցության արդյունք չէ, այլ համապատասխանում են դառն իրականության: Վկայության է կոչում մի ասորի պատմագիր, որի ասելով 762 թվին մարտ ամսին Տիգրիսը հորդացել է, ջուրը հեղեղել և մեծ վնասներ հասցրել, որ ձմեռը առատ ձյուն է եկել, հովիվներին հանկարծակի բերել: Նաև 772 թվին, ուրեմն տասը տարի հետո, անձրև չի եկել, գարնան ցանքերը վնասվել են, հետևյալ 773 թվին վաղաժամ ձմեռը փչացրել է այգիները, անասուններ և թռչուններ զոհվել են, կարկուտ է եկել՝ հատիկները կայծքարի մեծությամբ:

Մի ուրիշ ասորի հավատացնում է, որ 763 թվին կարկուտ է եկել, «հատիկները ուռ լիտր» (Միքայել Ասորու մոտ, նկատենք անցողակի, խոսքը կարկուտի մասին է[1]), և որ Խորասանում երկրաշարժ է եղել 764 թվին: Ղևոնդ իր պատմության ԼԳ գլխում հիշում է, որ «ի վերուստ վկայէր բարկութիւն զոլ բազմութիւն մարախոյն եւ կարկուտք եւ երաշտութիւնք անձրեւաց»[2]: Ըստ հ. Ակինյանի, բնության աղետների մասին Ղևոնդ վերապահել է մանրամասնորեն խոսել Ողբի մեջ, որը սկզբնապես ՀԳ գլխից հետո է զետեղված եղել:

Այժմ պարզ է թե ինչո՞ւ հ. Ակինյան այնքան աշխատանք է թափել Ղևոնդի պատմությունը երկուսի բաժանել, ինչո՞ւ Ողբը համարում է վերջաբանություն առաջին մասի և ինչո՞ւ այս մասի գրությունը դնում է 773-774 թվականներին:

---

[1]Michel le Syrien, Chronique, par. I.-B. Chabot, t. II, Paris, 1901, p. 524.

[2] Ղևոնդ, էջ 136:

Սակայն, ի՞նչ կապ ունի Հայաստանի հետ Խորասանի երկրաշարժը, կամ Միջագետքի ձյունն ու կարկուտը: Գիտենք, որ հայ աշխարհի բնությունը շղթայված չէ իր կամքի մեջ: Հավատում ենք, որ նա ցուցադրած լինի իր քմահաճությունները ոչ միայն 774 թվին, այլև դրանից առաջ և՛ հետո, և՛ հաճախակի: Ո՛չ խոշոր կարկուտը, ո՛չ դեզադեզ ձյունը, ո՛չ հեղեղասաստ անձրև, անգամ երկրաշարժն ու մորեխը, դժբախտաբար, հազվագյուտ երևույթներ չեն հայ հողի վրա:

Բնության ճկարագրած արհավիրքները բացառիկ աղետ չեն նաև Միջագետքում: Երբ ի. Ակինյան թերթեր Դիոնիսիոս Տելմահրեցու երկը ամբողջապես, կտեսներ որ նրա էջերը լի են նման արհավիրքների ճկարագրությամբ: Բնությունը բարի մայր չէ եղել ոչ միայն 763 և 773 տարիներին, այլև 753, 744, 738, 724, 717-720, 712, 704, թողնենք, VI դարը: Օրինակ՝ 744 թվին տեղի են ունեցել ուժգին սառնամանիք, գետերի հորդումն, ձկների անշնչացած ափերի վրա, անձրևի պակասություն, սով, համաճարակ հիվանդություն, երկրաշարժ, որ լեռները տեղահան արեց, գյուղեր խորտակեց, մեծ ավերումներ գործեց, երկնքի վրա երևեցան բոցավառ ասույներ, օդը լի փոշիով, աներևակայելի սով, որ չորս հարյուր հազար (հավանորեն չորս հազար) զոհ տարավ, փոքրրկալից հողմեր և այլն: Դրությունն ավելի մխիթարական չէր, քան Ակինյանի ընտրած տարիներին:

Բնությունը չհրաժարվեց իր բարկությունը երևան հանելու և հաջորդ IX դարում: Առնենք 839-840 տարին, ուր հիշվում է նաև Հայաստանը: Երկրաշարժ Կարին քաղաքում, որի աշտարակներից ութը փուլ եկան, երկու հարյուր մարդ զոհվեց, երկու ամիս ժողովուրդը մնաց բացօթյա, բոցավառ ամպեր երկնքում (արևի խավարում), անձրևի առատությունից ձմեռը կանուխ սկսվեց, գետերը հեղեղեցին, Տիգրիսը տասն հազար տուն քանդեց. հաջորդ տարին ձմեռը անձրև չեկավ, սերմերը չծլեցին, հետո առատ ձյուն թափեց, ահռելի սառնամանիք. դրամի պակասություն, թանկություն, սով և հիվանդություն, համաճարակ ախտ. ապրիլին սերմերը ծլեցին, բայց կարկուտը վրա եկավ և բոլորը փչացրեց, վերջապես մորեխը հասավ և կերավ մնացած սերմերը, բամբակը և մյուս հունձը. սոսկալի փոթորիկներ արմատախիլ արին ծառերը:

Ծանր էին նաև հասարակական և քաղաքական պայմանները: Խուռամյան աղանդավորները նորեն սկսեցին իրենց բռնությունները Կորդվաց աշխարհում՝ Մուսա առաջնորդի ղեկավարությամբ: Անթիվ մարդկային զոհեր, սղություն. աղի քառասուն տրամը արժեր մի զուզա, պանրի երկու ունկը՝ մի զուզա, ընկույզ՝ հիսուն հատը մի զուզա: Համաճարակը տևեց երկու տարի[1]:

---

[1]Michel le Syrien, t. III, Paris, p. 105-109.

Կարծում ենք, որ այս ճկարագիրը ավելի ահավոր է, քան ինչ որ առաջարկում է մեզ Ա. Ակինյանը: Եթե նրա դատողության շավղով ընթանանք, իրավունք ունենք **Ողբը** մեխնելու 840 թվին:

Սակայն, մենք զգուշանում ենք այսօրինակ փաստարկությունից: Ավելի ընդունելի ենք դատում, որ Ողբի արհավրալից տողերը ճարտասանության են պատկանում և ոչ իրականության: Բնության զայրույթին նվիրած տողերից հետո Ողբի հեղինակը, նույն հռետորական ավյունով ծառանում է ամբողջ հայ ժողովրդի դեմ սոսկալի բառերով: Հայ իրականության բոլոր ղեկավար ուժերը՝ վարդապետք, կրոնավորք, վիճակավորք, աշակերտք, ժողովականք, զորականք, իշխանք, դատավորք՝ ներկայացրած են որպես բարոյական հրեշներ: Արդյոք այս խավար պատկերը և՞ս համապատասխան է իրականության, այն դրության, որ տիրական էր Հայաստանում 774 թվերին:

Հայր Ակինյան այս դեպքում ևս չի ուզում ճարտասանական չափազանցություն տեսնել:

Սակայն, լույսի պես պարզ է, որ հայ մարդը երբեք այդպիսի այլանդակ պատկեր չի ունեցել և մանավանդ 774 թվականներին: Զինատյաց անվանել հայ զորականին այն ժամանակ, երբ սուսերամերկ հերոսական պայքար էր մղում արաբական բռնության դեմ, նշանակում է անարդար լինել և հօդս քարքառել:

Հայր Ակինյան զուցե և իրավունք ունի նկատելու, որ Խորենացուն վայել չէր ստորագրել այսպիսի հուսահատ տողեր Բագրատունի իշխանի հանդիման: Բայց վայել է գտնում նույնը Ղևոնդի համար, որ նույնպես Բագրատունի իշխանի հետ գործ ուներ, և վերջը պետք է պատշաճ համարի նաև Խորենացուն Ղևոնդի դիմակով:

Հռետես հատվածը Ողբի անճշան կտորն է կազմում: **Ողբը** իր էական մասով, Ա. Ակինյանի աչքում հռետորական շարադրություն է և ողբալու նյութը «անորոշ» (էջ 158): Նրան այնպես է թվում, որ Խորենացին շարժառիթ չուներ հառաչելու այնպիսի բարեզարդ դարազլուխ, որպիսին էր V դարու առաջին կեսը, երբ մեծ ուսուցիչների աշակերտները կանգնում էին, կղերը՝ զարգացած, Հովսեփ քահանան՝ տեղապահ, Վարդանը՝ սպարապետ, վանքերը՝ լի սրբակյաց կրոնավորներով (էջ 129):

Ուզում է վերլուծել **Ողբի** «անորոշ» նյութը և ուրիշ բան չէ գտնում քան երկու կետ. Հայաստանյայց եկեղեցու հովվազուրկ դրությունը և՛ Հովվի և՛ Հովվակցի մահվան առթած թախիծը (էջ 132): Սրանց անունը հեղինակը չի տալիս: Հայր Ակինյան կարծում է, որ Հովիվը Սահակ [Ա Բավոնեցի] կաթողիկոսն է և Հովվակիցը Սիոնի հաջորդ Եսայի [Ա Եղիպատրուշեցի] կաթողիկոսը:

Արդյոք ի՞նչ արժանիքի համար: Հայր Ակինյան ստիպված է խոստովանել, որ չգիտե թե ի՞նչ աղերս է ունեցել Ղևոնդը Սիոնի հետ (էջ 175):

Եսայի կաթողիկոսի մասին էլ մի բան գիտե, որ ուրիշների հետ միասին դիմել է ոստիկանին, հարկերը թեթևացնելու և խնդիրը անհետևանք է մնացել. գուցե և միևնույն նպատակով գնացել է Պարտավ: Այս վերջին քայլը, հ. Ակինյանի կարծիքով, արիասիրտ և հայրենասեր գործ էր և կարող էր Զորաքարեփ դեպքը հիշեցնել (էջ 177):

Այսպիսով Սիոնը ոչինչ բանի և Եսային չնչին բանի համար արժանանում են մեծագույն պատվի՝ լինել **Ողբի** Հովիվը և Հովվակիցը:

Պահանջկոտ չենք, բայց և այնպես կարծում ենք որ երկու կաթողիկոսներն իրենց հայտնի ու անհայտ արժանիքներով արժանի չեն **Ողբի** անգամ երկու տողին:

Զարմանալի է, որ հ. Ակինյան մոռացել է որ Հովվի և Հովվակցի առընթեր կա և թագավոր. «Թարձաւ թագաւոր եւ քահանայ»: Եթե քահանան Սիոնն է, ապա թագավորն ո՞վ է: Հայր Ակինյան պատասխան չունի, որովհետև շեղված է ճշմարտության ճանապարհից:

Ողբը իսկ իր տեղն է և նյութը շատ որոշ է և շատ հստակ ձևակերպված վերնագրում. «**Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն** Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ **եպիսկոպոսութեանն** յազգէ սրբոյն Գրիգորի»: Ակներև է, որ թագավորը Արտաշեսն է, Հովիվ և Հովվակիցը՝ Սահակ և Մաշթոց:

Խորենացին քաղաքական պատմիչ է և այլ հայացք ունի իրերի վրա, քան թելադրում է նրան վատորեն հ. Ակինյան: Արշակունի դարավոր թագը հանկարծ տապալվում է, Լուսավորչի տոհմը սպառվում, հայ պատմության զույգ զորավոր սյուները կործանվում են: Մի՞թե ողբալու երևույթ չէ: Եվ արդյոք V դարի դպրությունը կամ Վարդանն ու լուսավոր կղերը խանգարում են ողբալու հայ պետականության անկումը և կամ կարող են փոխարինել ազգային անկախության կորուստը, որպեսզի հայ պատմիչը ծափ ծափի զարկեր և ավելորդ դատեր ավաղելու իր «հէք թագաւորը, ազգաւ ի բաց ընկեցիկը»: Հայ եկեղեցու լուսավոր հիմնադրի տան վերջին ջահը մարում է: Մի՞թե ողբի արժանի չէ:

Ո՛չ և ո՛չ: **Ողբը** կապ չունի Ղևոնդի հետ, որպես գրական գործ այն բարձր է նրա ուժերից, և անքակտելի է Խորենացու պատմությունից: Հայր Ակինյան մոռացել է մի կարևոր հանգամանք: **Ողբը** Պատմահոր միակ ողբը չէ: Նրա պատմության երկրորդ գիրքը կնքվում է մի ուրիշ ողբով, որ նվիրված է Տրդատի հիշատակին և կոչվում է **ողբերգական** մեղադրություն:

Մենք էլ պահենք այս անունը, **Ողբից** զանազանելու համար: Բավական է համեմատել այս երկու գործերը, որպեսզի փարատվի ամեն կասկած և համոզվինք, որ երկուսն էլ միևնույն մտքի և գրչի ծնունդ են: Ահա Ողբերգականի սկսվածքը. «Զսրբոյ եւ զմեծէ եւ զերկրորդ նահատակէ եւ զմերոյ լուսաւորութեան հոգեւոր վերակացուէ ճառեցով, զ'ի Քրիստոսէ **հանգոյց** եղեալցս ճշմարիտ թագաւորէ» և այլն:

«Հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թագաւոր» խոսքերը հիշեցնում են Ողբի «համուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» և մատնում միևնույն գրիչը: Ողբերգականի ոճն ու կառուցվածքը հար և նման է Ողբին: Հեղինակը հայտնում է սրտի դառնությունը սուրբ թագավորի թունավորման առթիվ, նրան համարելով ոչ միայն «գործակից» (հմմտ. Ողբի՝ «գործակցաւք» և հավասար Լուսավորչին, այլ անգամ վեր է դասում. «այլ զառաւելութիւն ասեմ սատ թագաւորին»):

Հանդիմանում է մեր ազգի ամբարիավանությունը, ամաչում է հիշել անօրենությունն ու ամբարշտությունը, որով թունավորեցին այնպիսի թագավորի, որպես աթենացիք Սոկրատին և կամ հրեաները Քրիստոսին:

Այնուհետև խոսքը շրջում է իր անձի վրա իսկ և իսկ որպես **Ողբի** մեջ և դժգոհում է, որ ազգայինք անընդունակ են եղել գնահատելու նրան: «Ո՞վ ոք ի ճէնջ բոչակս յաղագս մեր, ո՞վ ոք վարդապետացն մաղթանս... Ո՞վ ոք յերթալն **մերում** բեռնաբարձս, ո՞վ ոք ի գալն **մերում** հանգիստ, ո՞վ ոք առուն կամ օթանոց մեզ պատրաստեաց»:

Շարունակելով իր տրտունջը, վշտացած հեղինակն ասում է ի միջի այլոց. **«Ուր շատախօսութեանն հոսանք իբրեւ յաղբերէ դիմեն», որպէս ասաց ոճն ի հանգն»**: Ո՞վ է այս **ոճն**: Գրիգոր Նազիանզացին, որին է պատկանում արդարև մեջբերած խոսքը, ինչպես ցույց է տվել Գր. Խալաթյանց[1]: Սաղմոսի՝ «մինչեւ յերբ էք **ծանրասիրտք»** տանը, որ մեջ է բերում Ողբերգականի հեղինակը, ևս առնված է Նազիանզացուց (հայերեն թարգմանության մեջ **«խստասիրտք»** եք):

Արդ՝ հայտնի է որ Խորենացու **Ողբը** կրում է Նազիանզացու խոր ազդեցությունը: Հեղինակը չի թաքցնում և երկու անգամ ակնարկում է նրան. «Որպէս **ոճն** նախ քան **զմեզ իմաստասիրեաց**». «որպէս ասաց **ոճն** ի հարցն», ինչպես Ողբերգականի մեջ: Նազիանզացու ազդեցությունը այսպիսով կապում է սերտորեն Ողբը Ողբերգականի հետ և ապացուցանում, որ երկուսը միևնույն անձի գործ են: Ողբերգականի մասին կասկած չկա, որ Խորենացու երկի անկապտելի մասն է կազմում, ապա ուրեմն և Ողբը նրան է պատկանում:

Մի ուրիշ սխալ դիտողություն, որով հ. Ակինյան կարծում է հաստատել իր միտքը: Ողբի մեջ անհարազատ տարր է գտել, որպիսին համարում է հետևյալ պարբերությունը. «Եւ մինչ **նոքա զմեզ** յուսային զղարձ եւ պատուասիրել **իմով** ամենիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն եւ **մեք** փութապէս դիմեալք ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել եւ անվեհեր երագութեամբ կրթեալք... այդ... ողորմելի հառաչեմ... ոչ ժամանեցի աչաց նոցա կափուցման»:

---

[1] **Гр. Халатянц**, Армянские Аршакиды..., II, стр. 69-70.

Ընդգծված տեղերից երևում է, որ հեղինակը խոսում է մերթ եզակի, մերթ հոգնակի դեմքով: Հայր Ակինյան վերագրում է այս շփոթը այն «աննաշակ եւ աննարակ ձեռքին», որ **Ողբը** հանել է Ղևոնդի Պատմությունից և հարել Խորենացու երկին, անգրագետ փոփոխություններ մտցնելով: Ուստի հ. Ակինյան նրա ուղղում է **նա**, առանց նկատել ուզելու որ խոսքը հոգևոր ծնողների մասին է, ինչպես հետևում է նախընթաց նախադասությունից. «**Զանգի ծնան** զիս եւ **սնուցին**»:

Սխալ է նաև **զմերն** փոխել **զիմն** և մեք-ը՝ **ես**: Սխալ է, որովհետև հեղինակը ի նկատի ունի ոչ միայն իր անձը, այլև իր ընկերակիցներին: Ինչ որ իրեն է վերաբերում, արտահայտված է եզակի դեմքով: «Եւ մինչ նոքա զմերն (այսինքն իրրև իր ընկերների) յուսային դարձ եւ պատուասիրել (ավելի ճիշտ՝ պատվասիրիլ) **ինով** ամենիմաստ արուեստիւ եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս համայն, եւ մեք (և ոչ թե՝ համայն եւ մեք) փութապէս դիմեալք ի Բիւզանդիոյ յուսայաք հարսանեաց պարել»: («Պատուասիրիլ» կախում ունի «յուսային» բայից և ոչ «դիմեալք յուսայաք»):

Պատմության հեղինակը մի ուրիշ տեղ ևս ցուցադրում է իր գիտությունը, իր ճանապարհորդության նայող գլխի (Բ, 62) մեջ, ուր ասում է՝ **անցաք**, **մտաք** և ապա «**յիմն** ասեմ վարդապետ, որում ոչ անարժան **զատայ** աշակերտ... ինքնացայ», և նորեն՝ **անկաք**, **մնացաք**: Ինչպես այստեղ, այնպես էլ **Ողբի** մեջ ասված է՝ «անհոգող դու այրութեամբդ եւ եղկելիք մեք որ զրկեալք եմք ի հայրենի վերակացութենէն»: Քիչ առաջ՝ «որպէս զախտս հանդուրժեցից... զլեզուս պնդեցից»:

Տարբերությունը հասկանալի է. խոսողը ինքն է միայն, բայց հայրենի վերակացությունից զրկվածը ինքը չէ միայն, այլ և յուրայինները:

Պատմության մեջ Խորենացին կիրարկում է գրեթե անխտրաբար հոգնակի և եզակի դեմք, երբեմն որոշ տարբերությամբ, բայց ոչ միշտ: Նույնը և **Ողբի** մեջ. (զԾնողն **իմ**, եթէ **զիս**) եւ յետոյ՝ «ով **մեզ** նառակցէ»:

Եթե հ. Ակինյանի նման մտածենք, պետք է Պատմության շատ և շատ գլուխները եկամուտ համարենք, որովհետև հաջորդում են համազոր նշանակությամբ: Հեռու չգնանք, առնենք առաջին գլուխը. ծանեայ, տեսանեմ և ապա՝ ծանեաք, աշխատասիրեցայց եւ յիշատակեսցուք: Բ գլուխը. զմեզ, զտանեմք, գիտեմք և միևնույն ժամանակ՝ ոչ դանդաղիմ: Գ գլուխ. **ինձ** թվի, ավելորդ է **մեզ**, զարմացեալ **եմ**, **մեզ** խոյզ խնդրոյ և այլն, և այլն:

Այս խնդրում զանազանություն չկա Ողբի և Պատմության մեջ, այլ նույնություն: Հետևապես հ. Ակինյանի առարկությունը ընդունելի չէ:

* * *

Երբ ի. Ակինյան իր կասկածանքը ուղղեր այն հատվածի դեմ, որ իրեն այնքան զբաղեցրել է և գայթակղել, մենք կողջունեինք և ձայնակից կլինեինք:

Ողբի հիվանդ մասը վերջին հատվածն է: Նրանով դատել ամբողջը սխալ է, իսկ ամբողջով այն քննել՝ արդար:

Ողբը բանաստեղծական դրվագ է, որի հարգը չի նսեմանում այնու, որ նմանողություն է Նազիանզացուն: Մինևնույն քարերից կանգնում է հաճախ տարբեր ճարտարապետական շենք: Ինչ և լինեն փոխառյալ բառերն ու համեմատությունները, **Ողբը** գեղեցիկ հորինվածք է, ազնվական հյուսվածք:

Արձակ է, բայց չափականի ելևէջն ունի: Համավանկ բառերի հաջորդականությունը ստեղծում է նվագայնություն: Կան զեղուն զգացում, բաբախող սիրտ, հորդ հույզեր և ջերմ արտասուք: Մթագին ակնարկությունները շաղում են մի տեսակ խորհրդավորություն: Ուժեղ, շեշտված արտահայտությունները մնում են բանաստեղծական հունի մեջ և տեղի չեն տալիս հռետորական այլանդակությանը:

Հուզիչ, ոչ խռովիչ, լարվածքով, բուռն, ոչ ահարեկ քախիծով ընթերցողը սահում է ընտիր շարվածքի վրայից, հետզհետե աճող տրամադրությամբ և կանգ է առնում անդ, ուր բանաստեղծը ավարտում է մի վերջին շունչով. «Զարթի՛ր Երեմիաս, զարթի՛ր եւ ողբա՛ հանդերձ մարգարէանալ որ ինչ թշուառացաքս եւ որ ինչ թշուառանալոցս եմք: **Գուշակեա՛ զյառնել հովուաց տգիտաց,** որպէս երբեմն Զաքարիաս յԻսրայէլին»:

Ողբի ընթացքը փոխվում է: Բանաստեղծության հեզաքավալ ալիքները դադարում են, բացվում է մի ջրվեժ, հռետորական հորձանք: Նա, որ ցայժմ ողբում էր լալագին թագավորի և քահանայի մահը և վայում իր մենավոր որբությունը, հեղաշրջվում է, և «տխրական եւ սգաւոր» բարբառը լռում է և առաջ է գալիս մի անհույս հռետոր և իր անեզր ամբաստանությամբ մի սև վարագույր է փռում հայ ազգի և հայ բնության վրա:

Հայ ժողովուրդը ներկայանում է մեզ որպես մի հրեշ. իր բոլոր խավերը ախտավոր են: Ամենեն անարգը զորականներն և իշխանները, որակված տասնական աեռելի արատներով: Վիճակավորները, ժողովրդականները և դատավորները յուրաքանչյուրը յոթն ծանր ածականով ծանրաբեռնված: Վարդապետները, կրոնավորները և աշակերտները ևս խնայված չեն:

Հոռի երևակայությունը առաջանալով՝ այլանդակ գծերով է ներկայացնում նաև հայ բնությունը, չորս եղանակները տակն ու վրա են եղել: Քաղաքական կացությունը դժնդակ է. թագավորները խիստ են, վերակացուները՝ անհարթարար, թշնամիները զորացած, սիրելիները՝ դավա-

ճանած, հավատը՝ վաճառված, հենք, հափշտակություն, ավար և ավեր, սով և հիվանդություն և մահ, մի խոսքով կատարյալ դժոխք, «ակնկալութիւն գեհենի», որից երկյուղ կրելով հոռետես գրիչը ավելացնում է «յորմէ պահեսցէ զմեզ Քրիստոս Աստուած» և սրանով փակում իր անլույս ճարտասանությունը:

Հետնորդները, հափշտակված այս աշխարհասասան պատկերից, չեն զլացել ավելացնել նորանոր սև գծեր: Բանասերները իրավամբ համարել են նման հավելածները անհարազատ:

Արդ՝ բնական հարց է ծագում թե Ողբի վերջին հատվածը, որ նրա աննշան մասն է կազմում, և անհարիր է ամբողջության, հարազա՞տ է, թե նկամուտ:

Նշաններ կան թեր և դեմ:

Կասկածելի հատվածը չի պատշաճում Ողբի վերնագրին, որի համաձայն Ողբը պետք է վերջացած համարել Երեմիայի խոսքի մեջբերումով: Ինչ որ հետևում է, հակառակ է մեջբերումի իմաստին: Ողբերգուն խնդրում է որ նոր Երեմիան գուշակե «զյառնել հովուաց տգիտաց»: Ասել է թե դեռ չկան տգետ հովիվները, այլ ենթադրվում է, որ պետք է երևան:

Մինչդեռ հաջորդ տողերի մեջ արդեն թվում է, որ «վարդապետք տխմարք, կրօնաւորք կեղծաւորք» և իրենց նմանները արդեն հրապարակի վրա են:

Արդյոք մի ուրիշ ձեռք չէ՞ շարունակել Ողբը, շարելով այն աննախանձելի մարգարիտները, որ տեսանք: Նրանք խորթ են Ողբի հեղինակի աշխարհայացքին: Ողբերգականի մեջ նա որոշակի գծել է այն ինչ որ համարում է հայ ժողովրդի թերություն: Խստասրտություն, ամբարհավաճություն կամ բարձրահոնություն, կամակորություն և ճշմարտությունը անհարազատ, ահա մեր ազգային պակասությունները: Եվ այս ճշմարիտ է. Խորենացին ինքը, այդ լավագույն հայորդին ունի սույն թերությունները: Ճշմարիտ է, որովհետև մեր նոր սերունդը մինչև անգամ պարծենում է այդ հատկություններով և մեծ առաքինություն համարում: Տրդատի մահվան առթիվ խոստովանում է Խորենացին, որ «ամաչում է ասել ճշմարտությունը, մանավանդ մեր ազգի անօրենությունն ու ամբարշտությունը»:

Արդյոք այսպես մտածողը ընդունա՞կ էր ստորագրել Ողբի այն կտորը, ուր հայ իրականությունը մերկացրած է մարդկային բոլոր արժանիքներից:

Դժվար է պատասխանել, որովհետև կա մի արգելառիթ պարագա: Աշակերտների նկարագիրը Ողբի մեջ, ինչպես վկայում է «Հայկազնյան բառգիրքը», առնված է նույն Գրիգոր Նազիանզացուց (տե՛ս «աստվածարան» բառը): Այս արդեն մի մածուցիկ նյութ է, որ կպցնում է քննելի կտորը Ողբին և հանձնարարում է ձեռնպահ մնալ խոհեմաբար, առայժմ վճռական պատասխանից:

Ինչպես և լուծվի այս կնճիռը, մի բան մնում է հաստատուն և աներեր, որ Ողբը անկապտելի մասն է կազմում «Հայոց պատմության», լինի ամբողջությամբ, թե առանց վերջին հատվածի, որ համարելու է հռետորական եռանդի արգասիք և ոչ իրական կյանքի պատճեն (4):

II

Ինը կետ է թվում հ. Ակինյան, ինը ապացույց երկու հեղինակների նույնության: Նրա դիտողությունները ի վիճակի են թերևս ուժ տալու Գրիգոր Խալաթյանցի կարծիքին, բայց անզոր նույնության հարցը լուծելու:

Ասել, թե երկուսն էլ միևնույն ծկարագիրն ունին, որովհետև հայ երկրի զավակներ են, Սուրբ Գիրքը սերտած, գործունեության ասպարեզը Հայաստան է, նշանակում է ոչինչ չասել:

Նմանության փաստ չէ, որ երկուսն էլ Բագրատունի իշխանի հրամանով են գրել, քանի որ մեկի հովանավորը Շապուհն է, մյուսի՝ Սահակ:

Ղևոնդ, գիտենք, երեց է, բայց որ Մովսես ԵՒս «անտարակույս» երեց է, այդ չգիտենք:

Ղևոնդ որպես թե Գողթնեցի, ինչպես և Մովսես: Թուելեաց երգերի առթիվ Խորենացին ասում է՝ «զոր պահեցին, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն զինեւէտ զաւառին Գողթան»: Այստեղից հանում է հ. Ակինյան Խորենացու անձնական ծանոթությունը Գողթնի, այն ինչ «որպէս լսեմ» դարձվածը ճիշտ հակառակն է վկայում: Նույն իմաստով Պատմահայրը գործ է ածում «որպէս ասեն», «որպէս լսեմք» (Ա, 16), իսկ իր անձնական ծանոթությունը արտահայտում է որոշակի՝ «որպէս լուաք ականջօք մերովք»:

Խորենացին գիտե Մաքինեաց վանքը, բայց ի՞նչ կապ ունի Ղևոնդ նույն վանքի հետ, անհայտ է: Մաքինեաց վանքը շատ հեռու է Գողթնից, որպեսզի Գողթնեցին, և այն էլ եկեղեցական, ծանոթ համարվի վանքին: Կան հատուկ անուններ, ինչպես Թորգոմ, Ծեներակուր, Հրունիք, Ամատունիք, Խրամ, Խոշակունի, որոնք պատահում են երկու հեղինակների մոտ: Հ[այր] Ակինյան ընտրել է նաև մոտ հարյուր բառ, ընդհանուր երկուսին:

Արդյո՞ք սրանք կարող են փաստ ծառայել երկուսին նույնության: Չէ՞ որ այս անունները և բառերը բացառիկ սեփականություն չեն նրանց: Բառերի խոշորագույն մասը սուրբգրենական է և հետևապես մատչելի բոլոր մատենագիրներին: Առնենք ցուցակի առաջին բառը՝ «ազգապետ», ծանոթ է Ս. Գրքից և Ագաթանգեղոսից. «ուղիղ, ամբողջ, արհամարհություն, բարեկարգություն» և այլն սուրբգրենական են: Մյուսները հայտնի են Ագաթանգեղոսից, Փավստոսից, Փարպեցուց, Եղիշեի «Եկեղեցական պատմությունից», երկեր, որոնց քաջածանոթ է Խորենացին: Որպես զի կարելի լինել պնդել թե մի ձեռք

է բանաքաղը և ոչ երկու, պետք է հաշվի առնել երկուսի ամբողջական բառարանը, դարձվածները, քերական մտածողությունը և ոճագիտական բնածին շնորհը:

Հ[այր] Ակինյանի բառացուցակը լրիվ չէ: Օրինակ, չէ հիշված Կորյունի վատակազմ բառը՝ «քարեացապարտ», որ ծանոթ է Ղևոնդին և Մովսեսին: Ուղիղ չէ Ղևոնդի՝ **վարչ** բառը սրբագրել **վառը** և համեմատել Մովսեսի **վառր**-ի հետ: **Վարչ** հին ձև է **զուրզ** բառին և կապ չունի **վառրի** հետ:

Որքան էլ ճոխացնենք երկու հեղինակներին հավասարապես հատուկ բառերի ցանկը, կասկած չկա որ երկուսին անջատող բառագանձը անհամեմատ ավելի հարուստ է: Հեռու չգնանք, առնենք Խորենացու առաջին գլուխները. խաղացմունք, անարժանափառ, ծննդաբանել, ազգաբանել, պատկանավոր, հեշտաբար, զակատեալ, նախանձական, փոխարկել, չարած, զրուցատրութիւն, ծերրողութիւն, արձանացուցանել, ածու, անսիրելութիւն, անյուսութիւն, մերազնեայ, ուշմազոյն, արդարախօսող, գործառնութիւն, սկզբնատիպ, և այլն, և այլն:

Խորենացու «խրոխտացեալ» բառը հ. Ակինյան տեսել է Ղևոնդի մոտ, բայց անտես է արել, որ նույն բառի կողքին կան՝ գեղապատշաճ, անձնեայ, քաջազանզուր, խայտակն, հաստաբազուկ, վիպական բառերը որ իզուր է որոնել Ղևոնդի մոտ:

Բառերից ավելի կարևոր է, անտարակույս, ոճը, այն արվեստը, որ կերտում է բառերից նախադասություններ: Խիստ մեծ զանազանություն կա երկուսի ոճի մեջ:

Մեր նպատակը չէ քննադատել ոճը, այլ միայն լուսաբանել մեր միտքը: Առնենք մի օրինակ: Խորենացին գրում է՝ «զանսպառ խաղացմունս ի քեզ աստուածայնոցն շնորհաց(ն) եւ զանդուլ հօգւոյն ի վերայ քոց իմացուածոցդ զշարժմունս ծանեայ ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս»:

Նման շարված խոսք է Ղևոնդին: Ածականների, բացահայտիչների և խնդիր սեռի նախադաս և հեռակաց կիրառումը հատուկ է Խորենացու գրչին և անհարազատ Ղևոնդի պարզ հայախոսության:

Թե արդարև անզգուշություն է բառերի հիման վրա նույնացնել հեղինակներին, պայծառ օրինակ է Ագաթանգեղոսի և Կորյունի փոխհարաբերության կնճիռը: Ագաթանգեղոսի բանաքաղությունը Կորյունից անվիճելի է, բայց ո՞վ կարող է պնդել, որ Ագաթանգեղոս նույն Կորյունն է:

* * *

Հ[այր] Ակինյան գտել է նաև մտքերի նմանություն երկու հեղինակների մեջ, արժանի ամենայն ուշադրության: Բայց նմանությունը նույնություն չէ: Ղևոնդ ունի. «Լաւ համարեցան զմահ անձանց քան տեսանել զկործում

աշխարհիս... քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր եւ ի վերայ ազգիս եւ մի տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց զօրքարանսն մեր»:

Այս տողերը հիշեցնում են Խորենացու. «Լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ **հայրենեացն** քան թէ տեսանել զորդիս **օտարածնաց** կոխելով զսահմանս **հայրենեացն** եւ **հարազատից** արեան նորա տիրել արանց»:

Նմանության մեջ կա և մեծ տարբերություն: Խորենացին գործ է ածում **հայրենիք** բառը և հակադրում հարազատը **օտարածնին**: Խորենացին առաջինն է, որ արտասանում է հայրենիք, հայրենասեր բառերը: Այս մի հատիկ բառը, հայտարար նոր աշխարհայացքի, բավական է, որ զատենք Խորենացուն Ղևոնդից և իր բոլոր նախորդներից: Ղևոնդի տողերը քնքուշ են վանականի համար, Խորենացին քաղաքացի է և քաղաքական մտածող:

Համաձայն չենք նաև Ն. Ակինյանի այն կարծիքին, որպես թե Ղևոնդ և Մովսես նույնանման վերաբերում ունին դեպի Բագրատունիները: Այստեղ ևս զանազանություն ենք տեսնում:

Հ[այր] Ակինյանի արտահայտությամբ երկուսն էլ Բագրատունիների «կապարճակիրներն» էին: Նախ խորշելի ենք համարում այս բառը: Երկու քաղաքական հոսանքները, որոնց ներկայացուցիչներն էին հնում Բագրատունի և Մամիկոնյան իշխանները, ակոսում են մեր կյանքը նույնիսկ ներկայումս: Նրանց կողմնակիցներին դրոշմել նախատական կամ վիրավորական որակումներով կարիք չկա: Ղևոնդ և մանավանդ Խորենացին գաղափարական հակառակորդներ են Մամիկոնյան մարտական տրամադրության: Քաղաքական ուղղությունները մշակվում են ոչ միայն զենքով, այլ նախ և առաջ խոսքով: Խոսքն է ծնում զենքը:

Հիմ չկա մեկուսացնելու հայ մտավորականությունը կամ չեզոքացնելու նրա նշանակությունը հին կուսակցական խնդիրներում և նվաստացնելու մինչև ծառայական աստիճան: Վարդանակերտի ճակատի նախօրեին հայ զինվորականները դիմեցին մի «սուրբ, ընտրեալ եւ լի հոգեւոր իմաստութեամբ միայնակեացի, հարցանել զորպիսութիւն գործոյն»[1]: Բագրևանդի և Արճեշի կռիվների գաղափարախոսը «ոմն Մոնազոն» էր[2]: Ուրեմն, չվիրավորենք մեր մատենագիրներին: Խորենացին, այդ արտակարգ ինքնասեր հայը, խոսում է Սահակ Բագրատունու իշխանի հետ, ամեն պարագային, ոչ որպես «կապարճակիր», այլ ինչպես ուսուցիչ տղա աշակերտի հետ:

Խորենացին համակիր չէ Մամիկոնյան քաղաքականության և կողմնակից Բագրատունյան գծի այն աստիճան, որ ուրանում է Մամիկոնյան

---

[1] Ղևոնդ, էջ 23:

[2] Անդ, էջ 141:

կարիճների քաջագործությունները: Ղևոնդի համակրանքը ևս Բագրատունիների կողմն է, բայց տակավին Մովսիսյան ժխտական շեշտը չունի Մամիկոնյանների հանդեպ: Գրիգոր Մամիկոնյանի մասին Ղևոնդ գրում է. «Այր երկիւղած, եղբայրասէր, դարմանիչ աղքատաց կատարեալ ի հաւատս աստուածպաշտութեան, որ յաւուրս իւրոյ իշխանութեան խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց յամենայն հինից եւ յարձակմանց»: Խորենացին չէր ստորագրիլ նման դրվատիք որևէ Մամիկոնյանի հասցեին:

Սրմենի և Արճեշի հերոսները Մամիկոնյաններն էին: Ղևոնդ պատմում է մեզ նրանց անձնազոհ և անվեհեր հայրենասիրությունը, առնաց մոռանալու, հարկավ, արդարացնել Բագրատունի իշխաններին որ անմասն էին մնացել երկրի պաշտպանության այնպիսի մի ճգնաժամին: Երկու Աշոտներն էլ երկդիմի դիրք էին բռնել ապստամբության հանդեպ: Ղևոնդ գրի է առել անցքերը, երբ խիզախ զորականները ընկել էին կովի դաշտում և հարկավ հետին ժամու իմաստությամբ է, որ քննադատում է ըմբոստացումը և մարգարեական աչք տալիս Բագրատունի իշխանի իբրապես տարտամ և երերուն խոհեմության:

Որքան և աչառու է Ղևոնդ, և կուսակցական, բայց և այնպես պետք է խոստովանել, որ նա ատելություն չունի դեպի Մամիկոնյանները: Հ[այր] Ակինյան թվում է, թե սխալ է մեկնում պատմագրի խոսքը՝ «չար սերմանց չար արդիւնաւորութիւն»: Դավիթ Մամիկոնյան մեռավ անպատիվ մահով «ըստ անհաճոյ Աստուծոյ բարուց **ատելութեանն զոր առ ունէին միմեանս**. զի արդարեւ չար սերմանցն չար արդիւնաւորութիւն»[1]:

Չար սերմը Մամիկոնյանները չեն, այլ ատելություն է, որ կար Աշոտ Բագրատունու և Մամիկոնյան Դավթի մեջ և այդ ատելությունն է տվել, ծնել, չար արդյունավորություն:

Ղևոնդ անվանում է Գրիգոր Մամիկոնյանին **չարասեր**[2] և **բարեդրուժ**[3], որովհետև իրոք վատ գործ էր կատարել, պատճառ լինելով Աշոտ իշխանի ղժբախտության: Սակայն պատմագիրը արդարամիտ չէ: Աշոտի դեմ էին նաև Սմբատ Բագրատունու որդիները: Սրանց անունները չի տալիս և հիշատակում է այնպես երկդիմի ձևով, որ իր տողերի մեջ նրանք իրենց գործով ձուլվում են կարծես թե Մամիկոնյան եղբայրների հետ:

Հ[այր] Ակինյան, հետևելով Ք. Պատկանյանին, կարծում է, որ Սմբատի որդիքը նույն են, ինչ որ Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանները: Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել խոսելու այս մասին[4]:

---

[1]Ղևոնդ, էջ 120-121:

[2] Անդ, էջ 123:

[3] Անդ, էջ 124:

[4] **Ն. Ադոնց, Բագրատունյաց փառքը, «Հայրենիք», 1929, մարտ, էջ 156:**

Ղևոնդի բնագիրը բավականին անորոշ է և ընդունակ ծնելու բյուր ըմբռնում: «Վրաց տարեգրք»-ից գիտենք, որ Աշոտի կուրացման հեղինակներն իր եղբորորդիք էին, ամեն պարագային ոչ միայն Մամիկոնյանները: Ո՞վ են եղբորորդիք: Անտարակույս, Սմբատի որդիները: Այս տեղեկությունը հարկադրում է մեզ զատել Սմբատի որդիներին Մամիկոնյան եղբայրներից և ըստ այնմ մեկնել Ղևոնդի երկմիտ տողերը:

Ղևոնդ գրում է. «Իմացեալ **որդւոցն Սմբատայ** զպատիւն Աշոտոյ, զի մեծացաւ անձն նորա յաչս Հեշմայ... եւ վաղվաղակի հրամայէ (Մրվան) ունել **զնոսա** եւ առաքէր առ իշխանն Իսմայէլի **զԳրիգոր** եւ **զԴաւիթ**, որք էին ի տոհմէ **Մամիկոնեան**»[1]:

Կարծես թե Սմբատի որդիք նույն են, ինչ որ Գրիգոր և Դավիթ: Սակայն Սմբատ Մամիկոնյան անուն չէ. և եթե որպես բացառիկ երևույթ Սմբատը Մամիկոնյան տանից էր, ինչո՞ւ պատմագիրը չի անվանում նրան Մամիկոնյան, մինչդեռ ենթադրական որդիների՝ Գրիգորի և Դավթի մասին ասում է որոշակի «ի տոհմէ Մամիկոնեան»: Իրավունք ունինք հետևապես Սմբատին և իր որդիներին զատելու Գրիգորից և Դավթից:

Հետո պատմագիրը գրում է՝ «հրամայէր տանել զնոսա յԵմանն»[2] և ապա՝ «յայնժամ զերծեալ որդիքն Սմբատայ ի կալանաւոր պատանդէն»[3]: Ազատվածները գալիս են «ի կողմանս Վասպուրական աշխարհի», բռնություններ են գործում և հարձակվում Աշոտի վրա կամենալով նրան սպանել: Աշոտ մի կերպ փախչում է, գնում է գանգատվելու Մրվանին: Եվ այս ժամանակ ոստիկանը նշանակում է իշխանաց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին Աշոտի փոխարեն: Մրվանը տեղեկանալով Աշոտից «զամբաստանութիւնն զորդւոցն Սմբատայ եւ զոր ինչ արար ընդ նա Դաւիթ եղբայր Գրիգորի», հրամայում է պատժել Դավթին:

Արդ՝ հարձակվողները Սմբատա որդիներն էին, մինչդեռ ամբաստանող Աշոտը բռնում է միայն Դավթի օձիքից: Դավիթ մենակ չէր, երբ հարձակվեց Աշոտի վրա, եթե իր հետ էր իր եղբայր Գրիգորը, և ուրեմն երկուսն են Սմբատի որդիք, ինչպե՞ս է որ ոստիկանը նշանակեց ոճրագործին իշխանաց իշխան: Եվ ի՞նչ գործ ունեին Մամիկոնյանները Վասպուրականում, որ իրենց կալվածը չէր: Գիտենք, որ այնտեղ իշխում էին, ըստ Ղևոնդի, Սմբատ, որ զոհ գնաց 705 թվի ողբերգության, և որ էր որդի Աշոտի, որ իշխանաց իշխան էր 685-689 թթ. և բնական է, որ նրա որդիները փախել մտել են Վասպուրական, իրենց հայրենի տունը:

---

[1] Ղևոնդ, էջ 112:

[2] Անդ, էջ 113:

[3] Անդ, էջ 118:

Աշոտ ամբաստանողը որդի էր Վասակի: Սմբատը այս Վասակի եղբայրն էր, ինչպես ընդունել էինք վերև հիշյալ հոդվածում: Հ[այր] Ակինյան, որ անծանոթ է մեր հոդվածին, նույն կարծիքն է հայտնում մեզնից անկախ: Ուրեմն Սմբատի որդիք և ամբաստանող Աշոտ երկու եղբայրց որդիներ էին: Աշոտը խնայել է իր հորեղբորորդիներին և իրեն հասցրած զրկանքը բարդել է միմիայն Մամիկոնյան Դավթի վրա:

Իսկ թե ի՞նչ հակառակություն ունեին Սմբատի որդիք Աշոտի հետ, հասկանալի է: Սմբատ ավագ որդին էր Վասակի և իր որդիքը օրինական թեկնածուներ էին իշխանաց իշխանի գահին, որ արաբ իշխանությունը զիջել էր Վասակի որդի Աշոտին:

Շնորհիվ Աշոտի ամբաստանության, Դավիթ սպանվեց արաբական դահիճի ձեռքով: Գրիգոր իր եղբոր վրեժը լուծեց, կուրացնելով Աշոտին:

Մամիկոնյան եղբայրների թշնամությունը Աշոտի դեմ հավանորեն քաղաքական հողի վրա էր, ինչպես ցույց են տալիս վերահաս ապստամբական շարժումները: Նրանք միացել էին Սմբատի որդիներին տապալելու Աշոտին, որ ավելի քան բարեկամ էր արաբներին: Գրիգորը վաղուց էր որոնում ընդվզումի ծրագիրը: Երբ իր եղբոր ողբերգական մահից հետո գործի անցավ, կարճատես Ղևոնդը ուրիշ բան չի ուզում տեսնել նրա ձեռնարկի մեջ, քան «խորամանկութիւն վասն հանելոյ զիշխանութիւն յԱշոտոյ»:

Գրիգոր անշուշտ իրավունք ուներ աչք ածելու իշխանաց իշխանի գահին: Գրիգոր, Դավիթ և երրորդ եղբայրը Մուշեղ ծագում էին այն Գրիգորից, որ իշխանաց իշխան էր և ընկավ խազարաց դեմ կռվելիս 685 թվին: Սրա որդիներն էին Դավթի վկայության մեջ հիշված՝ Մուշեղ և Արտավազդ Մամիկոնյանները:

Այս Մուշեղի որդիներ ենք համարում Մամիկոնյան երեք եղբայրներին, Գրիգոր, Դավիթ և Մուշեղ: Իսկ Արտավազդի զավակն է հավանորեն Համայակ Մամիկոնյան, որի որդին Արտավազդ, առաջին ապստամբության հերոսը, ծանոթ Ղևոնդին[1]:

Գրիգոր թեև իրավունք ուներ թեկնածել իշխանական գահին, բայց այդ չէր նրան Աշոտի դեմ լարողը, այլ քաղաքական տարաձայնությունը: Պատմագիր Ղևոնդ խղճի դեմ է խոսում, երբ «խորամանկութիւն» է որոնում նրա մեջ Աշոտին տապալելու համար: Գրիգոր այնքան խակամիտ չէր, որ կարծեր թե արաբների դեմ խռովելով, կարելի էր նրանց աչքը մտնել և իշխանության արժանանալ: Դրա համար հարկավոր էր ոչ թե զենք շարժել, այլ երկրպագության գնալ արաբ ամիրապետին, ինչպես արավ Աշոտ:

---

[1]Ղևոնդ, էջ 138:

Այսպես ուրեմն Մամիկոնյան եղբայրները զատ անձինք են, քան Սմբատի որդիները հակառակ Հ[այր] Ակինյանի և համաձայն վրաց ավանդության: Վերջինս պատասխանատու է համարում Աշոտի դժբախտության համար իր եղբորորդիներին, իմա՛ հորեղբորորդիներին, որ են Սմբատի որդիք: Կուսակցական միակողմանիությամբ Ղևոնդ, ինչպես և ինքն Աշոտ, հանցանքը ձգել են միմիայն Դավիթ Մամիկոնյանի վրա:

Չնայելով այս բոլորին, Ղևոնդ չի ուրանում Մամիկոնյանների սխրագործությունը և նկարագրել է մեզ նրանց խիզախումները, այնպես որ ընթերցողին համակրություն է ներշնչում և ոչ ատելություն:

Մինչդեռ Խորենացին բնավին ջնջում է Մամիկոնյան հիշատակը Հայոց պատմությունից, նրանց փայլուն դրվագները վերագրելով Բագրատունի և այլ իրեն հաճելի իշխանական տների:

Այլևս մի անջրպետ է, որ արգելում է նույնացնել Ղևոնդին և Մովսեսին: Եթե պատմագիրների համակրանքը կապ ունի քաղաքական կշիռի հետ, պետք է հետևցնել, որ Բագրատունյան թարը նվազ ծանր էր Ղևոնդի օրով, քան Խորենացու, այսինքն՝ սա ավելի մոտ է ժամանակով Բագրատունիների վերջնական հաղթանակին և ուրեմն ուշ, քան Ղևոնդ:

* * *

Հ[այր] Ակինյան երբեմն մեղանչում է Խորենացու բնագրի դեմ: Պատմահոր սրտառուչ տողերից լավագույնը առիթ է տվել նրան թյուր մեկնաբանության:

Հասցնելով իր Պատմության թելը մինչև այն կետը, ուր Հայկի զավակներն արժանանում են թագի, Խորենացին չի կարողանում զսպել իր ներքին հաճույքը: Հայրենասիրական վերասլացումով ցանկություն է հայտնում, որ ինքն էլ այն ժամանակ ծնված լիներ, և, որպեսզի այս դեպքում զրկված չմնա քրիստոնեական լույսից, ուզում է, որ Քրիստոսն էլ այն ատեն աշխարհ եկած լիներ: Եվ ապա հառաչում է. «Այլ վաղ ուրեմն փախեաւ ի մէնջ պատահումն այն, թէ արդեօք եւ վիճակ»[1]:

Հ[այր] Ակինյան կարծում է, որ այս տողերը հասկանալի կլինեն, եթե Խորենացու գրչի տակ տեսնենք Ղևոնդի սիրտը, որովհետև որպես թե միայն Ղևոնդ կարող էր գրել թե «թագաւորութեան պատահումը փախաւ, երանի թէ նաեւ արդի չարաշուք վիճակը փախչէր», հույս չունենալով, որ 360 տարի առաջ դադրած թագը պիտի վերանորոգվեր: Սխալ ըմբռնում է:

[1]Մովսես Խորենացի, էջ 67:

Խորենացին ափսոսում է, որ «պատահումը փախաւ», ուրեմն չպատահեց կամ չիրագործվեց ոչ թե թագավորությունը որ տեղի ունեցավ, այլ իր երկու իղձերը. ոչ ինքը այն ժամանակ ծնվելու բախտ ունեցավ և ոչ Փրկիչը այն ատեն եկավ: Այսպիսով զրկվեց արենակից հարազատ թագավորների թևի տակ ապրելու երջանկությունից, ազատ օրվան դառնություններից: Ստիպված է ապրել օտար թագավորների լծի տակ, զոնե դառնությունները չլինեին, «այս վիճակը եւս փախած լինէր»:

Խորենացու միտքը պարզ է և նրա զգայուն տողերը ոչ մի հիմ չեն տալիս ո՛չ Ղևոնդի և ո՛չ էլ ժամանակի խնդիր հարուցանելու: Պետք չկա նոր կնճիռ ավելացնելու ծերունու կնճռոտ ճակատին:

Ինչ և լինին մեր քննած դիտողությունները, սխալ կլիներ կարծել, որ նրանք են բերել հ. Ակինյանին իր նորալուր տեսության: Այս դիտողություն-ները թարմատար հանգամանք են:

Գայթակղության բուն քարը պետք է որոնել այն հետաքրքրական տեղեկության մեջ, որ գտնում ենք ասորի Դիոնիսիոս Տելմահրեցու մոտ:

Այս մասին արդեն խոսել ենք ամսագրիս էջերում[1]:

IX դարու սկզբում երևան եկավ Խուռամյան պարսիկ աղանդը, որ գործում էր բույն դրած Կորդվաց լեռներում: Աղանդավորները մեծ պար-տություն կրեցին արաբներից 813-816 թվերին արաբական զորքերից, և նրանց առաջնորդը Մահդի փախավ ապաստանելու Աշոտի որդի Սահակի երկիրը: Սահակը նրան սպանեց, որից զայրացած աղանդավորները գրոհ տվին Սահակի դղյակի վրա և պաշարեցին: Սահակ բացակա էր: Իր կինը, կնոջ եղբայրը, որ վանական էր և մի ուրիշ վանական դիմադրեցին քաջաբար և պաշտպանեցին ամրոցը, ուր փակված էին:

Այս պատմվածքից երևում է, որ 813-816 տարիներին հայ իշխան կար Սահակ անունով, որդի Աշոտի, և սրա դղյակում ապրում էր մի վանական, որ իր կնոջ եղբայրն էր:

Արդ՝ հ. Ակինյան կարծում է, որ այս Սահակ Խորենացու մեկենասն է և վանականը՝ ինքը Խորենացին: Սահակի անձը առեղծված է, որ շատ գլուխներ է հոգնեցրել: Սահակ անունը լսելիս հայ բանասերը բնականորեն միտքն է բերում Խորենացու հովանավորին: Երբ առաջին անգամ ծա-նոթացանք Դիոնիսիոսի շահեկան տեղեկության, մենք ևս հիշեցինք Խորե-նացուն և Սահակին, բայց երկար կանգ չառանք այն պարզ հիմամբ, որ Պատմահայրը անձնապես ծանոթ չէր Սահակին, մինչդեռ վանականը նրա կնոջ եղբայրն է, ուրեմն ոչ միայն քաջածանոթ, այլև ազգական: Այլև

---

[1] Ն. Ադոնց, Բագրատունյաց փառքը, «Հայրենիք», 1928-1929:

հնարավոր չէ հովանավորին որոնել IX դարում, եթե հովանավորյալը իրեն V դարու մարդ է համարում:

Այլապես է վարվել հ. Ակինյան, որ պինդ կառչել է իր առաջին տպավորության և վճռել անորոշ շշունջից նոր երգ հյուսել: Պատմահոր նշանավոր խոսքը՝ «յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն» ենթադրել է տալիս, ըստ հ. Ակինյանի, որ հոգևոր ծանոթության հետևել է և՛ մարմնավորը: Չենք կարծում: Խորենացու խոսքի իմաստն է, թե քեզ չեմ ճանաչում, բայց տեսնում եմ «ի ձեռն զեղեցիկ խնդրոյս», թե որքան խոհական անձ ես:

Այս տողերը գրելիս նա ծանոթ չէր Սահակին, այլապես գեղեցիկ խոսքը կկորցներ իր գեղեցկությունը: Թե հետագայում ծանոթացած լինի, հաստատ փաստ չկա:

Սահակ, անտարակույս, Բագրատունի իշխան էր: Հ[այր] Ակինյան մի հաջող միտք է հայտնել, որ Սահակը որդի է ոչ թե Աշոտ Մսակերի, այլ Աշոտ Սահակյանի: Սրանով լուծվում է Վարդան պատմիչի բնագրի մի հանգույցը, որ հակասական իմաստ ուներ: Սակայն, ինչ- ինչ առարկություններ դեռ մնում են:

Դիոնիսիոս Սահակին կոչում է որդի Աշոտի, քիչ վերև նույն պատմագիրը հիշում է Աշոտ Մսակերին՝ Նանայի և Արիկուրայի վիճաբանության առթիվ: Հավանորեն, այդ Աշոտին ունի ի նկատի որպես հայր Սահակի: Մյուս կողմից Դիոնիսիոս գիտե որ Մսակեր ուներ որդիներ. մինչդեռ հ. Ակինյանի վարկածը հարկադրում է Մսակերին տալ միմիայն մի որդի՝ Սմբատ Խոստովանող: Դարձյալ, Վարդան պատմիչից[1] երևում է, որ Ջահապի օրով Տարոնը ենթակա էր Աշոտ Մսակերին և ուրեմն այնտեղ իշխում էին իր որդիները և ոչ Աշոտ Սահակյանի:

Մոռանալու չէ նաև, որ Սմբատ Մոկաց իշխեցող հավանորեն նույն Սմբատ Խոստովանողն է[2]: Ոչ միայն Տարոն, այլև հարևան Մոկաց աշխարհը Մսակերի որդիների ձեռքին էր: Աշոտ Սահակյանի մասին շատ քան չգիտենք: Ղևոնդ գովում է նրան իր խոհեմության, զգույշ քաղաքականության համար, բայց արդյո՞ք այդ խոհեմություն գնահատվեց արաբների կողմից և նա ստացա՞վ իշխանաց իշխանի գահը և կամ որքան ապրեց, հայտնի չէ:

Չնայելով այս բոլորին, հ. Ակինյանի ենթադրությունը շատ հավանական է:

---

[1] Վարդան, էջ 78:

[2] Թովմա Արծրունի, էջ 127, 137:

Սահակը իշխում էր, ըստ հ. Ակինյանի, Անձևացյաց երկրում: Մենք գերադասել ենք Մոկաց աշխարհը, ուր տեսնում ենք հետագայում Սմբատ Բագրատունուն: Ըստ Մարկվարտի «Սահակ իշխան էր Բեր Քարեիլուի (Բոհտան) շրջակայքը», ուստի հավանորեն և Տարոնի մեջ: **Բեր Քարեիլու** վրիպակ է, ուղղել պետք է՝ **Բեր**-Քարդու: (Միքայելի հատվածի մեջ **pierre** **աղորք** բառը շփոթած է հայ թարգմանիչը **pierre քար** բառի հետ) Խորենացին բնակել է տալիս Սմբատ Բյուրատին Տմորիքում, Ալկի ավանում: Հ[այր] Ակինյանի կարծիքով, այս արձագանք է Սահակի օրով տիրող կացության: Անձևացյաց գավառի գլխավոր վայրն է Կանդուստը:

Այստեղ է, որ Սահակի պատվերով Խորենացին գրել է իր Պատմությունը IX դարի սկզբներին, 813-816 թվականներին: Սահակ որպես թե Վաղարշակի նման կամեցել է իմանալ իր բնակության անցյալը: Այդ ժամանակ հրապարակի վրա ուրիշ ավելի կարող մարդ չկար, քան Ղևոնդ, որ արդեն հռչակ էր հանել շնորհիվ իր պատմական մատյանին, գրած մի ուրիշ Բագրատունի իշխանի՝ Շապուհի հրամանով: Ղևոնդն է ուրեմն այն կտրիճ վանականը, որ իր քրոջ հետ պաշտպանել է ամրոցը: Նա է, որ գրել է «Հայոց Պատմութիւնը»:

Իսկ ինչո՞ւ է Խորենացու անունը գրքի ճակատին:

Հ[այր] Ակինյանի պատասխանը կտրուկ է ինչպես միշտ: Նա գտնում է, որ Մովսես Խորենացու անունը անհարազատ է և ամբողջ նախադասությունը՝ «Մովսէս Խորենացի յաղագս մերոյս ի սկզբան յայսմ բանիցս Սահակայ Բագրատունւոյ խնդրոյ», անբերականական շարադասություն է և փորձում է վերականգնել նախնական հարազատ ձևը ջնջելով Մովսեսի անունը:

Այս արդեն ենթադրություն չէ, այլ անների մոլորություն: Բավական է, որ թերթեր Խորենացու երկի Գ գրքի 57-րդ գլուխը, որպեսզի հրաժարվեր անտեղի կասկածամտությունից: Այնտեղ կկարդար. «Սահակ եպիսկոպոս Հայոց քաջի զօրավարի Անատոլեայ խնդրոյ». «ինքնակալ Թէոդոս Աւգոստոս... Մեծի Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց ի տէր խնդրոյ»:

Անտեղի է **յայսմ** ուղղել **այսր**, քանի որ **յայսմ** վերաբերում է **ի սկզբան** բառին և ոչ հաջորդ խոսքին. ի սկզբան յայսմ, նշանակում է՝ ի սկզբան աստ, ինչպես ուրիշ տեղ ասում է՝ «աստէն իսկ ի սկզբան մերոյ գործառնութեան» (Գիրք Ա, 3):

Խորագիրը կանոնավոր է և Մովսեսի անունը իր պատկանավոր տեղն է:

Ուրեմն, ինչպե՞ս բացատրել, որ Ղևոնդ, եթե իրոք Հայոց պատմության հեղինակն է, Խորենացու անունն է դրել իր աշխատության ճակատին, և ինչ որ աներևակայելի է, գրելով Սահակի պատվերով IX դարում, չի քաշվել իրեն V դարու մարդ համարել:

Հ[այր] Ակինյան կարծում է, որ Ղևոնդ չէ կեղծողը, այլ մի ուրիշ անծանոթ գրիչ, որ Ղևոնդի մահից հետո կեղծել է, խեղաթյուրել և՛ հեղինակի անունը, և՛ ժամանակը, կամենալով ավելի մեծ հեղինակություն տալ «Հայոց պատմության»: Մովսես Խորենացի անուն անձ, ըստ հ. Ակինյանի, գոյություն չի ունեցել: Կեղծողը ընտրել է Մովսես անունը որպես թե աչքի առաջ ունենալով Հնգամատյանի հեղինակ Մովսեսին. իսկ Խորենացի շինծու բառ է, կերտված «որ ընդ խորս եանց» բառերից:

Այս նշանակում է Մովսես Խորենացու դժվարաքակ հանգույցը [լուծել] Ալեքսանդրյան խիզախությամբ և ողբերգական խնդրի մեջ կատակերգական տարր մտցնել ստուգաբանական խաղերով:

Ո՛չ, Խորենացին Ղևոնդ չէ, և հ. Ակինյանի աշխատության արժեքն այդ անհաջող վարկածի մեջ չենք տեսնում:

Հ[այր] Ակինյանի ուսումնասիրությունը, թեև ձեռնարկած սխալ դրված հարցի շուրջ, չի կորցնում իր արժեքը, այլ բերում է մի կարևոր նպաստ Խորենացու և Ղևոնդի փոխհարաբերության խնդրին, պարզելով որ Խորենացին օգտվել է Ղևոնդից:

Ալևոր Պատմահոր երեսից մի խորշոմ ևս հանվում է, բայց երեսը մնում է տակավին կնճռոտ: Խորենացին ավելի ուշ է, քան Ղևոնդ, Գր. Խալաթյանցի այս թեզը լուսաբանված կարելի է համարել հ. Ակինյանի աշխատությամբ (5): Հայ բանասիրությունը կժխտի նրա հիմնական վարկածը, բայց կմնա երախտապարտ իր բերած նպաստին համար: